

HAMBURGO KULTŪROS RADINIAI LIETUVOJE

EGIDIJUS ŠATAVIČIUS

ĮVADAS

Šiaurės Europos žemumų apgyvendinimas ar rekolonizavimas, atsitraukus paskutiniajam Weichsel–Nemuno (*Würm*) ledynui, pastaruoju metu dažniausiai yra siejamas su Hamburgo kultūros medžioklių–rankiotojų bendruomenėmis, kurios vėlyvojo ledynmečio pabaigoje plačiai išplito minimame regione. Tai kas gi ši, jau chrestomatine spėjusi tapti, bet taip mažai Lietuvoje žinoma Hamburgo kultūra? Ar tarp Lietuvos vėlyvojo paleolito medžiagos yra tipišku Hamburgo kultūros dirbinių? Kokie pagrindiniai jų bruožai ir tipai? Visiems šiems klausimams aptarti ir skiriamas šis straipsnis.

Paminėtina tai, kad šis straipsnis nėra skirtas problemoms, susijusioms su pirminiu regiono apgyvendinimu, aptarimui ir šiais aspektais čia nebus diskutuojama.

APŽVALGA

Hamburgo kultūros „krikštateviu“ laikytinas vokiečių archeologas Gustavas Schwantes'as. 1933–1934 m. tyrinėjant Meiendorfo vietovėje (Vokietija, Šlezvigo–Holšteino žemė), kur buvo ištirtas apie 300 m² dydžio plotas, jam pavyko surasti iki tol plačiau nežinotų radinių kompleksą, kurį vėliau įvardijo kaip atskirą archeologinę vėlyvojo ledynmečio kultūrą (Rust, 1937; Schwantes, 1939). Ši kultūra pavadinta šalimais esančio (per keletą kilometrų į pietvakarius) Hamburgo miesto vardu. Vėlesni G. Schwantes'o mokinio Adolfo Rusto tyrimai greta esančiuose Stellmooro (1934–1936 m.), Bornecko (1945 m.) ir Poggenwische (1957 m.) kompleksuose leido detalizuoti inventoriaus sudėtį, o užfiksuoti stratigrafiniai pastebėjimai aiškiau nustatyti šios kultūros padėtį kitų tos epochos kultūrų atžvilgiu: mat Bornecko ir Stellmooro kompleksai yra daugiasluoksniai, o paskutiniajame iš jų Hamburgo kultūros radiniai slūgsojo po įspūdingu Arenburgo kultūrai priskiriamu horizontu (Rust, 1943; 1958). Beje, ši kultūra išskirta remiantis šio objekto tyrimais. Visos šios gyvenvietės yra vėlyvojo le-

dynmečio fluvoglacialinės kilmės ir šiuo metu stipriai supelkėjusio Arenburgo slėnio keletos kilometrų ilgio atkarpoje (į šiaurės rytus nuo Hamburgo). Šių objektų detalūs tyrimai kartu su kitų specialybių atstovais (paleogeologais, paleozoologais, paleobotanikais) leido nustatyti pagrindinius šios kultūros bruožus, jos raidos etapus, chronologiją (Rust, 1958).

Hamburgo kultūros atstovai buvo išrankūs titnago žaliavos dydžiui ir formai bei ekonomiškai ją naudojo – kompleksuose dominuoja plokšti rieduliai ir jo gabalai. Titnago apdirbimo technologiją charakterizuoja platūs dvigaliai prizminiai skaldytiniai, bet pasi- taiko ir vienagalių. Pirminis titnago apdirbimas reikalavo daug laiko, todėl paliekama pakankamai daug diagnostinių ir mažų nuoskalų. Naudota tiesioginio smūgio *pusiau kieta–minkšto skėlimo* technika. Kompleksuose itin didelis skelčių fragmentiškumas (70–80%). Vyravo skeltinė dirbinių gamybos technologija. Pagrindiniai dirbiniai, pagal kuriuos išskiriamas Hamburgo kultūros technokompleksas, yra 2 tipų antgaliai (*su peteliais* ir įkotiniai), rėžikliai ir specifinių tipų gremžtukai.

Antgaliai *su peteliais* (vok. *Kerbspitzen*, angl. *shouldered points*) buvo gaminami iš 6–4 cm ilgio ne visai taisyklingų ir įvairaus pločio skelčių. Vienas jų šonas apačioje ir viršuje turi po išretuotą platų įdubimą. Viršutinio įdubimo nereikalingas galas dažniausiai pašalinamas mikrorėžtukiniu būdu ir pataisomas įstrižu retušu. Tuo tarpu dirbinio pagrindas gali būti paliekamas natūralus, pašalinamas mikrorėžtukiniu būdu ar retušuojamas (statmenai įkotei). Dažnokai pagrindas ir dalis priešingos kraštinės retušuojama įstrižai (pereinamas tipas). Kartais viršūnės ir įkotės retušas susijungia. Antgalio smaigalys gali būti suformuotas tiek ruošinio distaliniam, tiek ir proksimaliniam gale.

Įkotiniai *Havelte* antgaliai (vok. *Havelte-Stielspitzen*, angl. *tanged Havelte type points*) gaminti iš taisyklingų su lygiagrečiomis šoninėmis kraštinėmis ir ilgų (6–3,5 cm ilgio ir 9–15 mm pločio) skelčių. Viršūnė dažniausiai suformuojama distaliniam skeltės gale įstrižu statmenu retušu, kuris dažnai tęsiasi beveik iki

RADINIAI LIETUVOJE

pat įkotės. Pati įkotė suformuojama priešpriešiniu nuožulniu-plokščiu retušu abiejose skeltės kraštinėse. Be to, viena jos kraštinė retušuojama ilgesnėje atkarpoje nei kita. Kartais pasitaiko ir su vienoje plokštumoje (averte ar reverse) išskirta įkote ar su vienodo ilgumo retušuotomis įkotės kraštinėmis. Dažnai įkotės smaigalys reverse dar paretušuojamas ir plokščiai. Svoris – 1–5 g. Manoma, jog naudoti kaip strėlių antgaliai (Burdukiewicz, 1986; Holm, Rieck, 1987). Paprastai kompleksuose antgaliai sudaro apie 2–15% visų dirbinių.

Apie 19–37% inventoriaus sudaro rėžikliai (vok. *Zinken*). Jie gaminti iš ilgų, plačių ir nevisada taisyklingų skelčių, kurių viename (ar abiejuose) galuose statmeno retušo dėka suformuojamas dažniausiai į kairę pusę lenktas masyvus spyglys.

Gremžtukai, kaip taisyklė, ilgi ir pailgi, gaminti iš taisyklingų skelčių, kurių lygiagrečios šoninės kraštinės dažnai smulkiai paretušuojamos. Vyrauja dirbiniai su platėjančiu ašmenėliu. Gausiai randama ir nuoskalinių su savotiška įkote ar ženkliai retušuotais šonais gremžtukų (*Wehlen* tipas). Įprastai gremžtukai sudaro apie 26–47% visų dirbinių. Rėžtukai irgi ilgesnių proporcijų, dažniau gaminti iš skelčių. Vyrauja retušiniai su įstrižu ašmenėliu (dažnai jis dar ir įgaubtas) ir nuskeltiniai dvikrypčiai (viduriniai ir šoniniai). Kompleksuose rėžtukai sudaro 11–34% visų dirbinių.

Mažiau gausūs, bet visuomet aptinkami ir kombinuoti dirbiniai (pvz., gremžtukai–rėžtukai, rėžikliai–gražtai), kurie kompleksuose sudaro iki 5% visų dirbinių. Be to, dar pasitaiko gražtų/ylų, įvairaus dydžio skelčių su įstrižai retušuotu galu, dirbinių su išretušuotais įdubimais, įvairiai šonuose retušuotų skelčių ir nuoskalų (4–10%). Kaip mikrorėžtukinės ruošinio dalijimo technikos atliekos randami mikrorėžtukai, kurių kiekis kompleksuose labai įvairuoja.

Daugelyje kompleksų gausiau ar rečiau aptinkami ir graveto–federmerio tipo antgaliai – stambokos skeltės su smaigaliu ir statmeno retušo šiek tiek gaubtai užbukinta nugarėle, su nedideliu spygliu nugarėlėje bei panašūs dirbiniai su bemaž tiesiai retušuota nugarėle ir/ar galu. Anksčiau manyta, kad tai vien tik Federmerio kultūrai būdingi dirbiniai (Schwabedissen, 1954; Taute, 1963). Pastaruoju metu šie dirbiniai irgi priskiriami kaip tipiški Hamburgo kultūrai (Kozłowski S. K., 1987, p. 241–253).

Hamburgo kultūrai priskirtini ir iš šiaurės elnio kaulo–rago pagaminti žeberklai su viena eile bei retai išdėstytomis stambiomis užbarzdomis ir užaštrinto kastuvėlio formos pagrindu, kurie, A. Rusto nuomone, naudoti šiaurės elnių medžioklėje (Rust, 1937). Taip pat šiai kultūrai skiriami osteologiniai radiniai su vadinamosios *groove and splinter* apdirbimo technikos pėdsakais (Vang Petersen, Johansen, 1991, p. 33, 36).

Istoriografija. 7-ajame dešimtmetyje visi tiesiogiai su nesvidrine tradicija susiję kompleksai R. Rimantienės priskirti prie naujai išskirtos Vilniaus tipo paminklų kultūrinės grupės, kurios analogus tyrinėtoja matė Arensburgo kultūroje (Jablonskytė-Rimantienė, 1964; Яблонските-Римантене, 1966). Vėliau ji pervardinta į Pabaltijo Madleno kultūrinę grupę (Jablonskytė-Rimantienė, 1966, p. 91). 1971 m. išleistame kapitaliniame darbe R. Rimantienė Pabaltijo Madleno kultūrinės grupės viduje, daugiausia pagal antgalių tipus, išskyrė tris sroves. Vieną iš jų sudaro kompleksai su asimetriškais antgaliais, t. y. kurių įkotės (kartais ir viršūnės) suformuotos stambiu įdubimu vienoje iš kraštinių bei su ištisai retušuota kita kraštine (Римантене, 1971, c. 25–29, рис. 14–15, 16:1–2, 17:1–3). Analogus jiems tyrinėtoja randa žymiai senesnėse Vakarų ir Vidurio Europos urvinėse gyvenvietėse, kuriose surasti trikampio formos ir su šonine įduba antgaliai manoma buvę Hamburgo kultūros antgalių su *petelialis* pirmtakais (pastaruoju metu daugumas šių gyvenviečių datuojama vėlyvojo paleolito pirmąja puse). Tačiau Hamburgo kultūra Šiaurės ir Vidurio Europoje datuojama Biolingo laikotarpiu, tad tiesioginių ryšių su lietuviškais kompleksais ji neturėjo, o formos panašumas tėra tik plačiaja prasme (Римантене, 1971, p. 33). Šios grupės radinius R. Rimantienė datavo Alerio pabaiga – vėlyvojo Driaso laikotarpiu. Panašiai šio tipo antgaliai interpretuoti ir 1984 m. tyrinėtojos išleistoje monografijoje (Rimantienė, 1984, p. 23) bei antrajame papildytame leidime (Rimantienė, 1996, p. 22). Tačiau trikampio formos radiniais iš Kašėtų ir Rudnios apylinkių susidomėjo ir kitų šalių archeologai. Ukrainietis L. Zalizniakas šiuos 5 antgalius kartu su kitais, rastais aukštutiniame ir žemutiniame Pripetės baseine (Odrizino ir Priboro gyvenvietės), išskyrė kaip galimus Hamburgo kultūros elementus. Tačiau jiems patvirtinti, tyrinėtojo nuomone, kol kas per mažai turima duomenų (Зализняк, 1989, c. 12). Panašios nuomonės laikėsi ir lenkų archeologas K. Szymczak pažymėjęs, jog jei tai būtų tikrai realus faktas, tai šie kompleksai atstovautų seniausiajam regiono apgyvendinimo klodui, kuris datotinas Biolingu (Szymczak, 1999, p. 93). Neseniai pasirodžiusioje monografijoje L. Zalizniakas pakeitė savo nuomonę sakdamas, kad šių „retai randamų antgalių su *petelialis* pasirodymo Rytų Europos šiaurės vakariniame regione negalima niekaip kitaip paaiškinti, kaip tik pačių Hamburgo kultūros atstovų atėjimu iš vakarų“ (Зализняк, 1999, p. 211). Tuo tarpu kai kurių Lietuvos tyrinėtojų nuomonė kategoriškesnė: jie nepriklauso Hamburgo kultūrai, o jų forma – atsitiktinė (Butrimas, Ostrauskas, 1999, p. 267–268, pav. 1; Ostrauskas, 1999, p. 8).

1 pav. Hamburgo kultūros radinių radimvietės Lietuvoje: 1 – Kašėtos, 2 – Margių „Sala“, 3 – Ežerynai (8 aikštelė), 4 – Maksimonys-1, 5 – Varėnė-2. *Autoriaus pieš.*

Šaltiniai. Peržiūrėjęs didžiąją dalį Lietuvos muzejuose saugomos paleolitinės medžiagos, Hamburgo kultūrai būdingų radinių aptikau 5 gyvenviečių ir kolekcijų (visos jos iš Pietų Lietuvos) medžiagoje (1 pav.). Kadangi ši archeologinė kultūra Lietuvoje išskiriama pirmą kartą, tai ir patys radiniai reikalauja detalesnio pristatymo, kas ir bus bandoma atlikti. Į šį sąrašą nepatenka minėti radiniai iš Rudnios kolekcijos (Римантене, 1971, рис. 17:1–3), nes tai nėra tikrieji antgaliai *su peteliais*, o greičiau atsitiktinių formų ir visai kito tipo dirbiniai – labiau primenantys grandukinio tipo, specialios paskirties dirbinius, perdirbinius, ar net falsifikatus.

Daugiausia Hamburgo kultūrai priskirtinų radinių surasta **Kašėtu** (Varėnos r.) kolekcijoje, kurią XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje kaimo apylinkėse surinko W. Szukiewiczus. Nors savo darbe W. Szukiewiczus užsimena, kad radiniai rinkti 5 atskiruose punktuose: prie Mačiulos ežero, į vakarus nuo Malinuko ežero, Granduose (kairysis Ūlos krantas), Gaidžių saloje ir Račkūniškyje (abu dešiniajame Ūlos krante) bei kad jie yra ant antros upės terasos (Szukiewicz, 1901, p. 12), tačiau visi čia surinkti radiniai tarpusavyje sumaišyti, tad jų pirminės buvimo vietos nustatyti jau nebeįmanoma. Vėliau kolekcija skelbta A. Bernotaitės (1960).

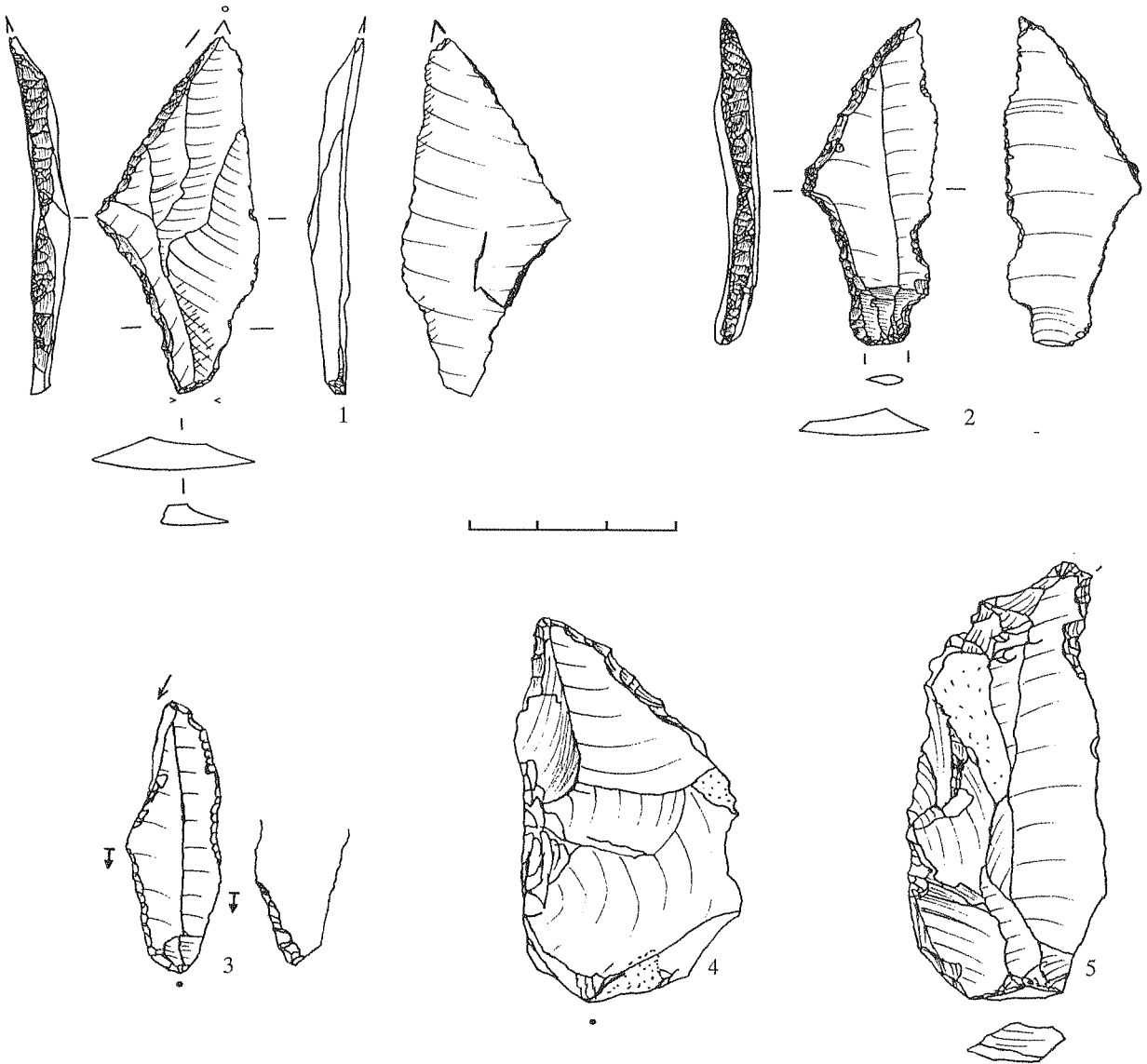
Kolekcijoje yra 13 dirbinių, kurie tiek savo stora patina, tiek ir tipologiniais kriterijais ryškiai išsiskiria iš kitų tarpo. Tai antgaliai, rėžikliai (*Zinken*), gremžtukai, grąžtai/ylas ir skeltės su įstrižai retuotu galu.

Antgaliai 2 tipų: *su peteliais* (2 egz.) ir įkotiniai (1 egz.). Ypač ženkliai iš visos lietuviškos paleolitinės medžiagos išsiskiria abu antgaliai *su peteliais*. Pirmasis (inv. Nr. LNM 23:?) yra ištęsto trikampio formos (6,16x2,39x0,54 cm dydžio), pagamintas iš nelabai taisyklingos skeltės, kuri nuskelta nuo vienagalio (?) skaldytinio. Ruošinio viename šone stambaus statmeno ir taisyklingo retušo dėka suformuoti du giliai į ruošinio kūną įeinantys platūs įdubimai, tarp kurių tėra tik kelių milimetrų tarpas. Antgalio viršūnė yra ruošinio proksimaliniame gale ir, atrodo, suformuota mikrorėžtukiniu būdu, kurio facetės didžioji dalis vėliau užretuota. Jos buvimą patvirtina ir keliais laipsniais pakitęs kraštinės posvyrio kampas. Pats smaigalio viršus mūsų laikais nudaužtas. Tuo būdu antgalio viršūnė tapo įstrižai nusklembta. Įkotinė pusė užima kiek

mažiau nei pusę dirbinio. Kairiojoje jos pusėje esantis įdubimas iki pat galo nenuretušotas: čia išliko trumpa, bet statoka briauna. Tuo tarpu tolimesnė jos dalis (ruošinio distalinis galas) nulaužta, o ~1 cm ilgio lūžio briauna pataisyta įstrižu statmenu retušu (2:1 pav.). Apatinėje antgalio dalyje – įkotėje – išlikęs mažiau patinotas ruožas perša mintį, jog antgalis į kotelį buvo įstatytas įstrižai, o ne lygiagrečiai simetrijos ašiai.

Antrasis šio tipo antgalis labai panašus į pirmąjį, tačiau nuo pastarojo skiriasi įkotinės dalies suformavimu ir ruošinio orientavimu. Jis (inv. Nr. LNM 23:16) taip pat pagamintas iš nuo vienagalio (?) skaldytinio nuskeltos skeltės ir yra 5,64x1,98x0,54 cm dydžio (2:2 pav.). Jo viena kraštinė taip pat suformuota dviem plačiais ir susisiekiančiais įdubimais. Distalinis įdubimas pačiame viršuje, matyt, buvo nulaužtas ir pataisytas retušu, kad gautus įstrižą kraštinę – antgalio viršūnę. Tuo tarpu antgalio įkotės kairiojoje kraštinėje yra 2 giloki statmeno retušo suformuoti įdubimai. Išliko aikštelės liekanos centrinė dalis. Gali būti, jog tai nebaigtas dirbinys: nepašalinta ruošinio kuprelė trukdytų įtvėrimui. Abiejų antgalių retušas yra visiškai vienodas.

Trečiasis antgalis (inv. Nr. LNM 23:14), kaip jau minėta, priklauso įkotinių antgalių grupei. Jis – 4,64x1,43x0,43 cm dydžio ir pagamintas iš nuo vienagalio (?) skaldytinio *minštu skėlimu* nuskeltos skeltės (2:3 pav.). Smaila įkotė suformuota ruošinio proksimaliniame gale priešpriešiniu stambiu-vidutinio dydžio

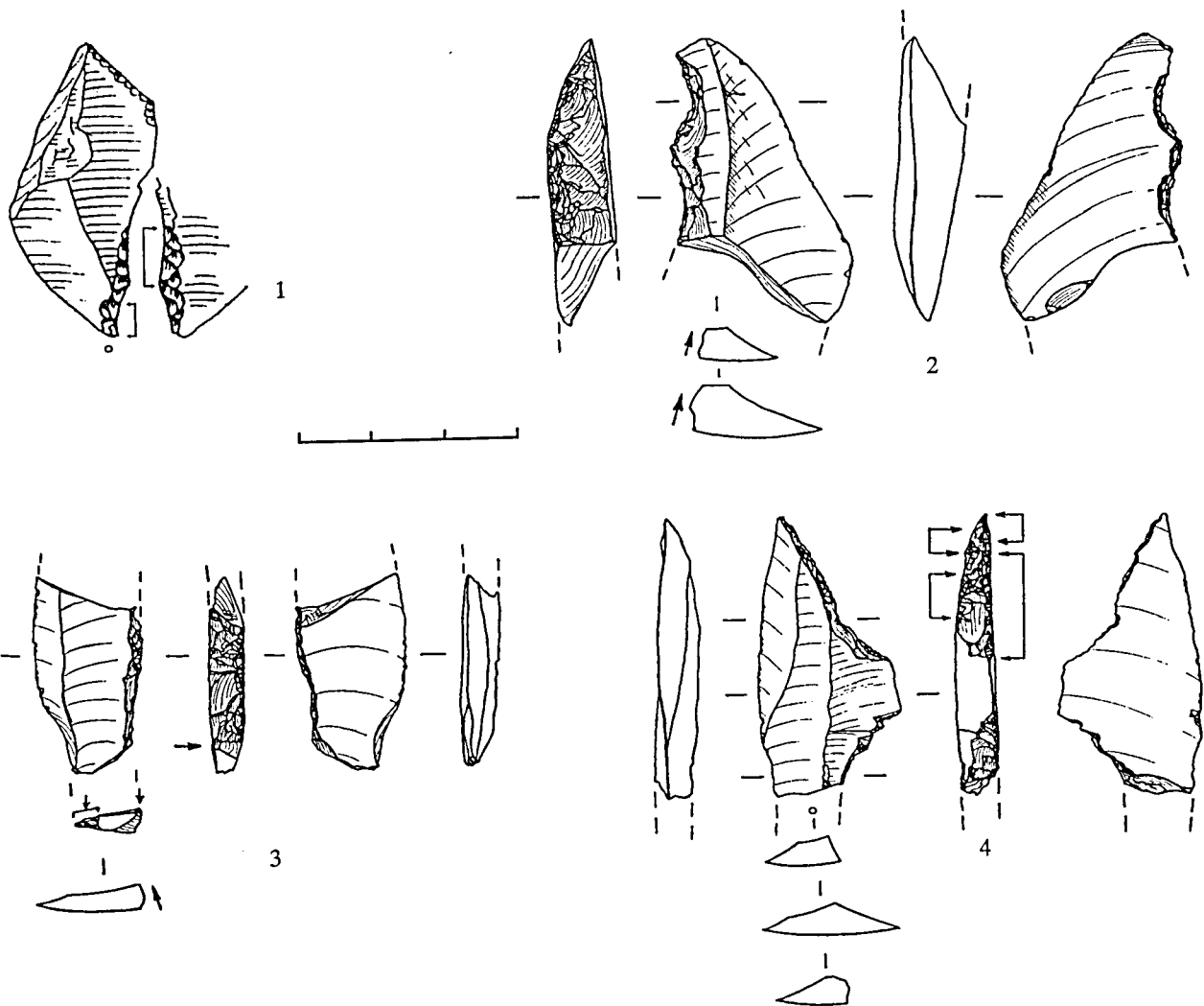

2 pav. Hamburgo kultūros radiniai iš Kašėtų kolekcijos: 1–2 – antgaliai su *peteliais*, 3 – *Havelte* tipo įkotlinis antgalis, 4–5 – rėžikliai (*Zinken*). *Autoriaus pieš.*

nuožulniu–plokščiu retušu. Be to, retušuota įkotelė atkarpa vienoje kraštinėje yra žymiai ilgesnė nei kitoje. Aikštelės liekana bemaž visiškai pašalinta retušu. Viršūnė įstrižai pataisyta vidutinio dydžio–stambiu nuožulniu retušu, kuris užima beveik 2/3 dešinėsios šoninės kraštinės, t. y. jo apatinė dalis yra truputi žemiau nei kairiojoje kraštinėje išskirtos įkotelės viršutinė dalis. Kairioji kraštinė viršutinėje dalyje užsibaigia statmena briauna. Atrodo, jog iš šio antgalio vėliau bandyta padaryti nuskeltinį dvikryptį ar vienkryptį rėžtuką.

Rėžiklių (*Zinken*) kategorijai priskirtini 5 dirbiniai. Visus juos sieja bendras požymis – ruošinio viršutinėje dalyje suformuotas lenktas spyglys. Pirmasis

(inv. Nr. LNM 60:57) – 7,5x3x1,08 cm dydžio, pagamintas iš masyvios nuo vienagalio skaldytinio nuskeltos skeltės (2:5 pav.). Averso dešiniojoje pusėje yra stambus taisyklingas negatyvas, tuo tarpu kairiojoje pusėje – jų daug ir jie netaisyklingi, – likęs ir nemažas riedulio paviršiaus žievės lobas. Proksimaliniame gale yra stambi *kieto skelimo* palikta aikštelės liekana. Distaliniame gale stambiu statmenu retušu (jis ypač masyvus ir statmenas kairiojoje kraštinėje) suformuotas į dešinę pusę palinkęs masyvus bukas spyglys. Atrodo, jog spyglio viršūnė buvo nulaužta, po to vėl pataisyta. Dirbinio abi šoninės kraštinės padrikai retušuotos įvairaus dydžio plokščiu–statmenu retušu.

3 pav. Hamburgo kultūros radiniai iš Ežerynų titnago apdirbimo dirbtuvių 8 aikštelės: (1–3 – antgaliai su *peteliais*) ir Varėnės–2 gyvenvietės (4 – antgalio fragmentas). *Autoriaus pieš.*

Antrasis dirbinys (inv. Nr. LNM 23:491) yra 6,58x3,45x1,33 cm dydžio (2:4 pav.). Jis pagamintas iš stambios briauninės (vienpusės) nuoskalos, kuri *kietu skėlimu* nuskelta nuo neparuošto paviršiaus. Distaliniame gale yra truputį į kairę pusę palinkęs beveik smailas (pleišto formos) spyglys, kuris suformuotas stambiu statmenu retušu (kairėje pusėje jis trumpesnis, o dešinėje – ilgesnis).

Trečiasis dirbinys (inv. Nr. LNM 23:395) taip pat pagamintas iš masyvos nuoskalos, kurios proksimaliniame gale nuo *kieto skėlimo* yra likusi plati aikštelės liekana. Šis dirbinys – 4,23x2,63x1 cm dydžio. Distaliniame gale yra truputį į dešinę pusę pasviręs stambus ir bukas spyglys, kuris dešiniojoje kraštinėje suformuotas stambiu nuožulniu–statmenu, o kairiojoje – itin masyviu nuožulniu retušu. Beje, retušas abiejose

šoninėse kraštinėse driekiasi nuo pat dirbinio apatinės dalies.

Ketvirtasis dirbinys (inv. Nr. LNM 23:28) – 3,51x1,48x0,58 cm dydžio. Pagamintas iš trumpos skeltės, kuri *kietu skėlimu* (yra stambi aikštelės liekana), tikriausiai, nuskelta nuo vienagalio skaldytinio. Skeltės viršuje yra į dešinę pusę lenktas smailas spyglys. Jis suformuotas smulkiu–vidutinio dydžio beveik statmenu retušu. Be to, dešinioji kraštinė retušuota ilgesnėje atkarpoje, o dalis retušo yra reverse.

Paskutinis šio tipo dirbinys (inv. Nr. LNM 23:88) pagamintas iš *minkštu skėlimu* nuo vienagalio (?) skaldytinio nuskeltos skeltės apatinės dalies. Jis – 3,81x1,82x0,63 cm dydžio. Distaliniame gale yra stambus ir smailas į kairę pusę palinkęs spyglys, suformuotas stambiu beveik statmenu retušu. Beje, jo kairioji

kraštinė ištais retušuota smulkiu retušu. Šis dirbinys perdegęs ir dalinai aptrupėjęs.

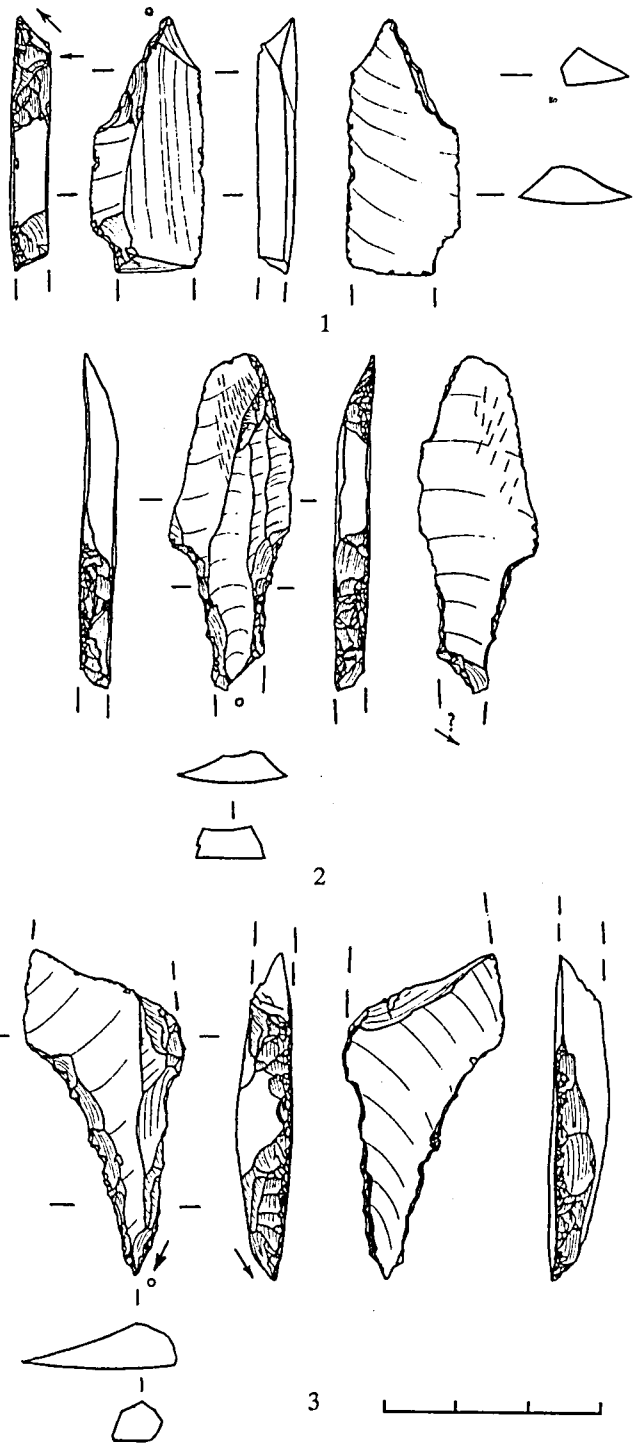
Kolekcijoje yra ir 1 grąžtas/yla (inv. Nr. LNM 60:130). Jis pagamintas iš nuo dvigalio skaldytinio nuskeltos skeltės viršutinės dalies ir yra 5,86x2x1 cm dydžio. Tiesus ir smailas spyglys suformuotas distaliniame gale stambiu, nuožulniu retušu. Smulkiu-vidutinio dydžio nuožulniu retušu pataisyta ir visa dešinioji kraštinė.

Šiam kompleksui taip pat skirtinas ir 1 dirbinys su įstrižai retušuotais abiem galais (inv. Nr. LNM 23:430), pagamintas iš plačios skeltės, >8,6x2,22x0,52 cm dydžio, bei 3 stamboki galiniai gremžtukai (inv. Nr. LNM 23:223, 332, 340), tarp kurių 2 dvigaliai ir 2 su retušuotomis šoninėmis kraštinėmis.

Šioje kolekcijoje yra ir daugiau stori baltai patinotų artefaktų, kurie irgi gali priklausyti Hamburgo kultūrai, tačiau jie labiau bendresnių formų (grąžtas/yla, įvairūs specialios paskirties dirbiniai, retušuotos skeltės ir nuoskalos). Be to, kolekcijoje yra aiškiai per didelis kai kurių mažiau patinotų dirbinių – stambokų skelčių su įstrižai retušuotu galu – kiekis. Tokie dirbiniai gausiau randami tik Hamburgo kultūros kompleksuose, tuo tarpu kitų (vėlesnių) kultūrų gyvenvietėse – tik pavieniui. Tai gali būti ir falsifikatai, vietinių gyventojų pagaminti pagal kelis rastus autentiškus pavyzdžius. Paminėtinas ir vienas kolekcijoje esantis tipiškas (simetriškas) gravetinis antgalius.

Hamburgo kultūrai artimų radinių kompleksas identifiкуotas ir kitame – Margių „Salos“ (Varėnos r., Kaniavos sen.) rinkinyje, kuris taip pat XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje buvo sukauptas W. Szukiewicziaus. Nors šio rinkinio radiniai yra iš aiškiai lokalizuoto objekto, tačiau tarp jų gali būti ir atsitiktiniai iš kitų vietų įsimašiusių radinių (W. Szukiewicziaus rinkinių radiniai šifruoti praėjus ilgesniam laiko tarpui). Iš kitų šiame rinkinyje esančių radinių mus dominantys išsiskiria stora balta (melsva) patina ir tipologiniais kriterijais. Peržiūrėjęs kolekciją iš viso čia surasta 10 tokių radinių: 3 antgalius, 2 gremžtukai, 2 rėžikliai (*Zinken*), 1 rėžtukas ir 2 skeltės.

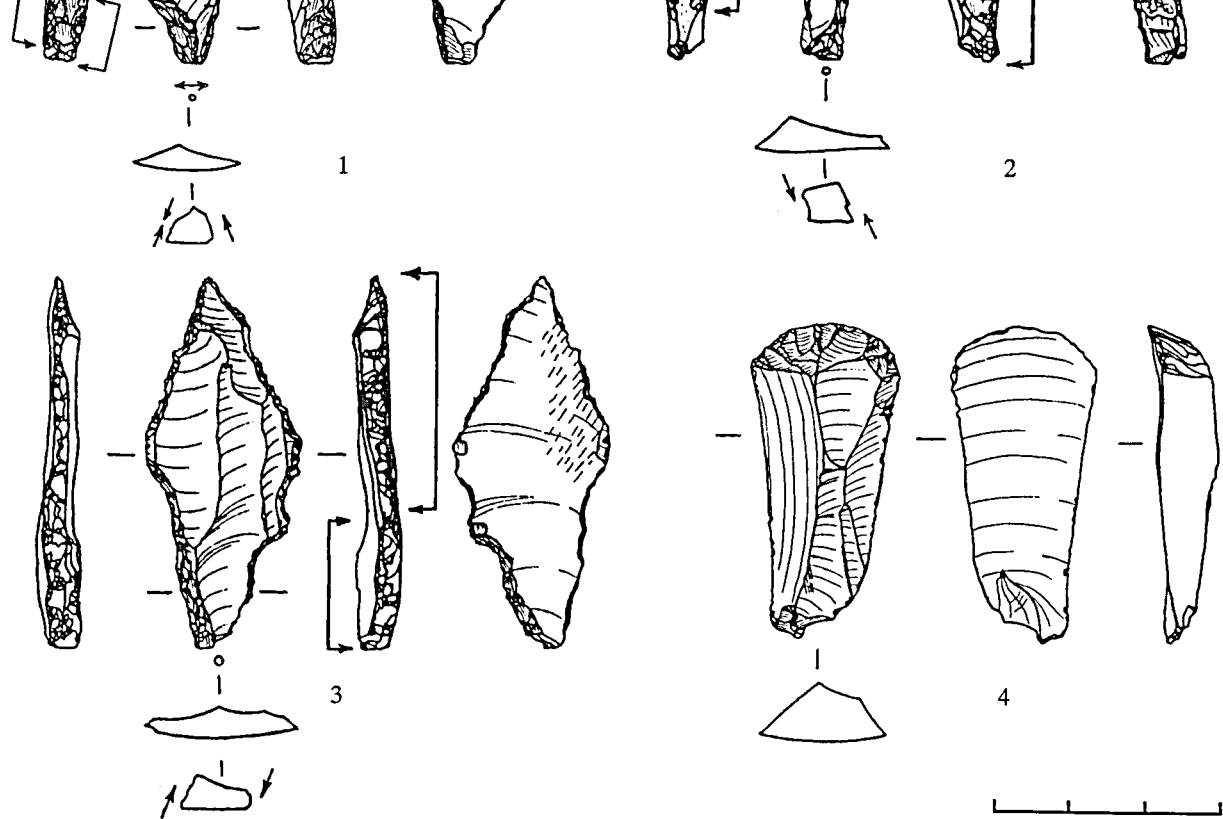
Pirmasis antgalius (inv. Nr. LNM 53:6) pagamintas iš gana taisyklingos plačios skeltės, nuskeltos nuo dvigalio skaldytinio, ir yra 4,68x1,86x0,6 cm dydžio (5:2 pav.). Buka įkotė suformuota ruošinio proksimalinėje pusėje stambiu ir itin statmenu priešpriešiniu retušu, kuris kairiojoje kraštinėje dar ir dvipusis. Be to, viena įkotės pusė retušuota ženkliai ilgesnėje atkarpoje nei kita. Ruošinio proksimalinis galas nulaužtas, o įkotės reverse yra 1 stambus plokščio retušo negatyvas, nuspaustas dar prieš retušuojant įkotę ruošinio kraštuose. Deja, įkotės apatinė dalis reversinėje plokštumoje nudaužta. Antgalio smaigalys kairiojoje

4 pav. Hamburgo kultūros radiniai iš Maksimonių-1 gyvenvietės: 1 – antgalius su *peteliais*, 2–3 – *Havelte* tipo įkotiiniai antgalius. *Autoriaus pieš.*

pusėje nežymiai pataisytas vidutinio dydžio statmenu retušu (smulkus nusklembimas).

Antrasis antgalius (inv. Nr. LNM 53:5) savo forma kiek skiriasi nuo pirmojo. Jis ištęsto rombo formos

5 pav. Hamburgo kultūros radiniai iš Margių „Salos“ gyvenvietės: 1–3 – *Havelte* tipo įkotiniai antgaliai, 4 – gremžtukas. *Autoriaus pieš.*

(5,02x2,09x0,6 cm dydžio) ir pagamintas iš ne visiškai taisyklingos bei plačios nuo dvigalio skaldytinio nukeltos skeltės (5:3 pav.). Antgalis retušuotas bemaž visu perimetru. Įkotė smaila ir išskirta ruošinio proksimalinėje pusėje priešpriešiniu stambiu ir nuožulniu-statmenu retušu. Aikštelės liekana nulaužta ir užretušuota. Kaip ir pirmame, viena įkotės pusė retušuota ženkliai ilgesnėje atkarpoje nei kita. Antgalio viršūnė suformuota įstrižai nuretušavus abi šonines ruošinio kraštines. Šio antgalio stilistikoje aiškiai atsekamas gamybos procesas: įkotė ir viršūnė suformuotos abiejose šoninėse kraštines išretušuojant plačius įdubimus, todėl abu ruošinio galai buvo nulaužti ir įstrižai nuretušuoti. Jis yra tarpinės formos tarp antgalių su *peteliais* ir įkotinių *Havelte* tipo.

Trečiasis antgalis (inv. Nr. LNM 53:40) labiau primena pirmąjį. Jis – >3,76x1,41x0,52 cm dydžio ir pagamintas iš pakankamai taisyklingos skeltės (5:1 pav.). Įkotė suformuota ruošinio proksimalinėje pusėje stambiu statmenu retušu, kuris kairiojoje kraštinėje yra dvi-pusis, o įkotės pačiame viršuje – dar ir priešpriešinis. Aiškiai matyti įkotės asimetriškumas, t. y. kairioji kraštinė dvigubai trumpesnė už dešiniąją. Gaminant šį antgalį ruošinio proksimalinis galas buvo nulaužtas, o reversinė plokštuma dar pataisyta keliais plokščio retušo negatyvais. Antgalio viršūnės pats smaigalys nudažtas.

Iš 2 kolekcijoje esančių gremžtukų vienas yra galinis ilgasis (inv. Nr. LNM 53:17), o kitas – pusiau šoninis (inv. Nr. LNM 53:21). Be to, pirmasis yra su

platėjančiu ašmenėliu (pav. 5:4), o antrasis labiau pri-
mena Šiaurės vakarų–Vakarų Europoje išskiriamą
Kratzer dirbinių tipą. Pastarojo distalinis galas nudauž-
tas. Abu jie pagaminti iš skelčių.

Vienintelis šio komplekso rėztukas (inv. Nr. LNM
53:47) bandytas pagaminti iš itin plačios ir nuo dvigalio
skaldytinio nuskeltos skeltės, kurios viršūnė užsibaigia
plokščia aikštele. Ji plokščiai paretušuota, o reversinėje
plokštumoje yra keletas stambokų, bet plokščių, rėztu-
kinių nuskėlimų. Dirbinio šoninės kraštinės neregulia-
riai paretušuotos, o proksimalinis galas statmenai
retušuotas. Galbūt bandė gaminti rėžiklį (*Zinken*)?

Abu rėžikliai (*Zinken*) truputį skirtingi. Vienas jų
(inv. Nr. LNM 53:22) pagamintas iš stambokos *kietu*
skėlimu nuskeltos nuoskalos su pasilikusia nemaža
aikštelės liekana. Dirbinio viršūnė smailla, truputį pa-
linkusi į dešinę pusę. Beveik tiesi dešinioji kraštinė išti-
sai retušuota stamboku, bemaž statmenu retušu, o
lenkta kairioji – tik keliose vietose. Kitas dirbinys
(inv. Nr. LNM 53:36) pagamintas iš skeltės, kurios į
dešinę pusę lenktas bukukas spyglys suformuotas vi-
dutinio dydžio–stambiu nuožulniu–statmenu retušu.
Šio dirbinio ruošinys nuskeltas nuo vienagalio (?) skal-
dytinio *kietu–pusiau kietu skėlimu*, kurio aikštelė buvo
gausiai facetuota.

Kompleksui skirtinos ir 2 ilgos vidutinio pločio tai-
syklingos skeltės, nuskeltos *minkštu skėlimu*.

Šio komplekso ankstyvumą, o tuo pačiu ir išskirti-
numą iš likusių W. Szukiewicziaus surinktų radinių pa-
tvirtina 1995–1996 ir 1999 m. autoriaus čia vykdytų
archeologinių tyrimų rezultatai. Ištyrus 30 m ilgio tran-
šėją (60 m² dydžio plotą) kalvos centrinės dalies pietinė-
je pusėje bei keletą šurfų aiškiai nustatyta, jog visi
čia surasti vėlyvos Bromės, Arensburgo, Svidrų ir vė-
lyvesnių kultūrų radiniai tokios storos baltos patinos
neturi. Jie iš viso jos neturi arba yra pasidengę plona
gelsva–žalsva–rusva–rausva patina, kuri atsirado nuo
rūgštaus vandens ir/ar gėlavandenių klinčių poveikio.
Taip patinotieji slūgsojo centrinės kalvos pašlaitėje ir
papėdėje, kurią dažnai skalaudavo buvusio ežero ban-
gos (Šatavičius, 1996; 1998; 2000). Tarp keletos tūk-
stančių tyrimų metu surastų radinių teaptikta tik 2
storai baltai patinotos nuoskalos, kurių viena vėles-
niais laikais (greičiausiai Driase III) papildomai ap-
skaldyta (šioje vietoje patinos nebuvo). Patinos
buvimas šiame objekte nepriklausė ir nuo artefakto
slūgsojimo gylio ar litologinio sluoksnio. Pirmasis pa-
tinotas radinys aptiktas perartame sluoksnyje, o ant-
rasis – paplautame kultūriniame sluoksnyje tarp
Driaso III laikotarpiui priskiriamų radinių. Atrodo,
jog Hamburgo kultūros radiniai iš pradžių koncen-
travosi tik nedidelio skersmens aikštelėje, kuri vėles-
nių apgyvendinimo etapų metu stipriai apardyta (ypač

II tūkst. pr. Kr. pradžioje čia įrengiant piliakalnį), o
radiniai išblaškyti po didesnę plotą.

Stora balta (melsva) patina ant titnago radinių at-
siranda nuo ryškaus temperatūrų svyravimo ir ilgą lai-
ko tarpą jiems „kepinantis“ saulėje, t. y. slūgsant dirvos
paviršiuje. Tokios sąlygos šiame objekte galėjo būti tik
vėlyvojo ledynmečio pradžioje. Vėlesniais laikais (nuo
Aleriodo pabaigos) šios vietovės paviršius jau buvo pa-
sidengęs tankia augalija. Priešingu atveju, storai pati-
notų dirbinių aptiktume ir vėlyvosios Bromės,
Arensburgo ar Svidrų kultūrų kompleksuose, o gal net
tokie čia ir vyrautų.

Likusieji Hamburgo kultūros kompleksai radinių
kiekiu yra žymiai menkesni. Vienas iš tokių – 3 antga-
liai iš Maksimonių–1 gyvenvietės (Varėnos r., Merki-
nės sen.). Ši gyvenvietė pirmą kartą paminėta
W. Szukiewicziaus (Szukiewicz, 1901, p. 11). Vėliau ra-
dinius čia rinko K. Jablonskis bei įvairios sovietmečiu
organizuotos žvalgomosios ekspedicijos ar pavieniai as-
menys. Jų metu visi titnago radiniai rinkti nuo pavir-
šiaus, mat jis ilgą laiko tarpą buvo stipriai ardomas vėjo
erozijos. Dabartiniu metu iš šio objekto Lietuvos na-
cionaliniame muziejuje yra saugoma beveik 10 tūkstan-
čių vienietų priskaičiuojanti titnago radinių kolekcija.

Iš kitų kolekcijos radinių tarpo išsiskiria 3 antga-
liai su stora balta (melsva) patina ir ryškiu paviršiaus
nupoliravimu – ilgalaikės vėjo erozijos padarinys. Pas-
tarieji nuo kitų įkotinių antgalių skiriasi ir savo tipo-
loginiais aspektais, kurie artimesni Hamburgo
kultūros analogiškiems dirbiniams, nei kitiems vėly-
vojo paleolito technokompleksams. Iš 3 čia surastų
antgalių 1 yra sveikas (ar beveik sveikas), o kiti 2 –
fragmentiški.

Pirmasis antgalis pagamintas iš pakankamai tai-
syklingos ir nuo dvigalio skaldytinio nuskeltos skeltės.
Jis – 4,7x1,68x0,5 cm dydžio (4:2 pav.). Ryškiai įimta
įkotė (kairėje kraštinėje ryškiau) suformuota proksi-
malinėje ruošinio pusėje stambiu statmenu retušu. Pats
įkotės galas gali būti nulūžęs: jis įstrižas ir primena
mikrorėztukinį lūžį. Antgalio viršūnė įstriža ir plati, o
jos dešinioji pusė nusklembta stambiu statmenu retu-
šu, primenančiu seklių įdubimą.

Antrasis antgalis yra praradęs didesniąją įkotės da-
lį. Jis taip pat pagamintas iš pakankamai taisyklingos
skeltės ir yra >3,58x1,56x0,52 cm dydžio (4:1 pav.).
Vienoje ruošinio kraštinėje stambaus statmeno retu-
šo dėka suformuoti 2 stambūs įdubimai, tarp kurių kiek
mažesnis nei 1,5 cm ilgio tarpas. Antgalio viršūnė su-
formuota proksimalinėje ruošinio pusėje, o pats jo ga-
las, tikriausiai, pašalintas mikrorėztukiniu būdu. Lūžio
facetė beveik pilnai panaikinta keliais nuo averso
plokštumos nuspausto retušo negatyvais, tačiau jos bu-
vimą išduoda keliais laipsniais pakitęs kraštinės nuo-

lydis. Tai galėjo būti tiek įklotinis *Havelte*, tiek ir *su peteliais* tipo antgalis.

Trečiojo dirbinio išliko dar mažesnė dalis – tik pati įklotė ir nedidelis plunksnos ruožas. Jis irgi pagamintas iš nuo dvigalio skaldytinio nuskeltos skeltės, tik ji žymiai platesnė. Išlikusi dalis – 4,5x2,3x0,74 cm dydžio (4:3 pav.). Įklotė suformuota proksimalinėje ruošinio pusėje stambiu statmenu retušu, kurio pats galas, atrodo, pašalintas mikrorėžtukiniu būdu, o lūžio facetė užretuota nusmailinant įklotės galą. Pati įklotė, sprendžiant iš averse likusių negatyvų, kairėje ruošinio kraštinėje ryškiai įsmaugta, o dešiniojoje – tik nežymiai. Tuo tarpu jei pažvelgtume į jo reversą, pamatytume priešingą vaizdą. Atrodo, jog antgalio išilginė vidurio linija buvo įstriža ruošinio vidurinei linijai. Taigi, antgalis buvo lengvai įstrižas. Galbūt taip pasielgta prisitaikant prie averse buvusių negatyvų krypties. Tikėtina, jog šis antgalis buvo įklotinis *Havelte* tipo, nes averso dešiniojoje kraštinėje esantis retušas ties jos viduriu ženkliai susmulkėja, o toliau, abiejų galų link, vėl pastambėja. Be to, viršutinėje dalyje jis darosi įstrižas, o tai rodo, kad jo viršūnė buvo įstrižai nusklembta. Visa tai leidžia teigti įklotę buvus nevienodo ilgio: kairioji kraštinė ilgesnė, o dešinioji – trumpesnė.

Verta paminėti, jog visų trijų antgalių retušas yra identiškas – labai taisyklingas, statmenas ir stambus.

Atrodo, jog Hamburgo kultūrai skirtinas antgalis surastas ir tyrinėjant *Varėnės-2* gyvenvietę (*Varėnos r.* ir sen.). Šios gyvenvietės tyrinėtojas jį priskyrė Arensburgo kultūrai (*Ostrauskas, 1998:38–39; 2001:180, pav. 2, 28:2*). Tačiau Arensburgo kultūrai labiau būdingi įklotiniai antgaliai su simetriškai suformuota įkote bei nusklembta (arba ne) viršūne ir rombo formos, kai antgalis formuojamas įstrižai ruošiniui (*Taute, 1968, lent. 1:39; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1975, p. 258–261, lent. LXV:9–12, 16–18*). Mano nuomone, tai labiau Hamburgo kultūrai būdingesnis dirbiny. Antgalis (rastas kv. H-52, Nr. 1069) yra >4,63x2x0,54 cm dydžio, pagamintas iš taisyklingos skeltės su vienos krypties negatyvais averse (pav. 3:4). Dešiniojoje ruošinio kraštinėje stambaus ir visiškai statmeno retušo dėka suformuoti 2 platūs ir gilūs įdubimai, tarp kurių kiek mažesnis nei 1 cm ilgio tarpas. Antgalio viršūnė suformuota ruošinio distaliniam gale įstrižai nulaužus išretuotą įdubimą. Tai galėjo būti atlikta ir mikrorėžtukiniu būdu, nes keliais laipsniais pakinta kraštinės posvyrio kampas. Vėliau lūžio facetė ir likusi dalis įdubos pataisyta nuo averso plokštumos nuspaustu retušu, tad jis čia dvipusis. Antgalio įklotės didesnė dalis nudaužta, todėl šiuo metu neįmanoma tiksliau pasakyti, ar tai buvo įklotinis *Havelte* tipo, ar – antgalis *su peteliais*.

Be to, šioje gyvenvietėje yra surastas dar vieno panašaus antgalio viršūnės fragmentas bei keletas retušotų nuoskalų, kurios primena rėžiklių (*Zinken*) tipo

dirbinius. Jie irgi gali būti priskirtini Hamburgo technokompleksui. Tačiau šios gyvenvietės tyrimai dar nebaigti, tad ir platesni tyrimų rezultatai nėra paskelbti.

Keletas Hamburgo kultūrai būdingų dirbinių surasta ir *Ežerynų* titnago apdirbimo dirbtuvių 8-ojoje aikštelėje (*Alytaus r., Raitininkų sen.*). Ši aikštelė 1964 m. tyrinėta R. Rimantienės. Ji lokalizuota paminklo rytinio pakraščio centrinėje dalyje, tarp 7 (pietuose) ir 9 (šiaurėje) aikštelių. Nuo pastarosios teskiria keletos metrų tarpas. Aikštelė buvo lėkštame, į vakarus besileidžiančiame, šlaitelyje ir apėmė 33x18 m dydžio plotą. Iš viso čia surasta apie 23 000 titnago radinių, kurie gulėjo 15–20 cm storio ryškiai geltono smėlio horizonte, slūgsojusiame iš karto po samanų danga. Tyrinėtoja, atsižvelgdama į antgalių tipus, šį kompleksą laikė chronologiškai „švari“ ir priskyrė vadinamajai *hibridinei kultūrų grupei* – Madleninei kultūrai su ryškia Svidrų įtaka (*Jablonskytė-Rimantienė, 1966, p. 97–100; Римантене, 1971, с. 76, рис. 61–62; Rimantienė, 1984, p. 35–41*).

Manau, kad ši aikštelė nėra chronologiškai ir kultūriškai „švari“, o radiniai skirtini 2–3 vėlyvojo paleolito kultūrom. Taip manyti leidžia didelis antgalių tipų įvairumas ir daugmaž vienodas atskirų kompleksų patinizacijos laipsnis. Tai paliudija ir aikštelės didumas, kuris tris kartus didesnis nei kitų aikštelių, bei aiškiai per didelis čia surastų radinių kiekis – 9–12 kartų viršijantis kitose aikštelėse surinktų radinių skaičių. Beje, apie šios aikštelės kultūrinį nevienalytiškumą (skirtingų kompleksų mechaninį susimaišymą) pasisako ir kai kurie kiti tyrinėtojai (*Залізняка, 1999, p. 53*).

Čia kalbėsime tik apie tris dirbinius, kurie savo forma, apdirbimo technika ir patinizacijos laipsniu aiškiai išsiskiria iš kitų. Tai 3 antgaliai, pasidengę nestora balkšva-melsva patina, kurių vienas sveikas, o 2 – fragmentiški. Likusio inventoriaus analizė, dėl buvusios netobulos kasinėjimų metodikos, yra apsunkinta.

Sveikasis egzempliorius (inv. Nr. LNM 1991:268) pagamintas iš nuo dvigalio skaldytinio nuskeltos netaisyklingo rombo formos skeltės. Jis – 5,08x1,89x0,71 cm dydžio (3:1 pav.). Dešinioji ruošinio kraštinė abiejuose galuose įstrižai retušuota, taip suformuojant įklotinę dalį ir viršūnę. Skiriasi tik retušo tipas. Viršūnėje jis smulkus ir beveik statmenas, o įklotinėje dalyje, kuri išskirta ruošinio proksimaliniame gale, – stambus statmenas, tik skirtingos krypties: viršuje jis nuspaustas nuo aversinės, o apačioje – nuo reversinės pusės. Išliko ir nežymi skaldytinio aikštelės liekana. Šis dirbiny analogiškas antgalių *su peteliais* tipui.

Antrojo antgalio (inv. Nr. LNM 1991:269) išliko tik vienas iš galų. Kadangi tai ruošinio distalinė dalis, tikėtina, jog tai antgalio viršūnės fragmentas. Dirbiny pagamintas iš nuo dvigalio skaldytinio nuskeltos nelabai taisyklingos storos skeltės ir yra

>5,07x2,3x0,82 cm dydžio (3:2 pav.). Viena šoninė kraštinė retušuota itin stambiu ir statmenu retušu. Iš turimos dalies neįmanoma nustatyti, ar tai buvo dirbinys su ištiesai retušuota kraštine, ar, kaip pirmasis egzempliorius, tik su įstrižu retušu galuose.

Trečiojo antgalio (inv. Nr. LNM 1991:neinventorintas) išliko įklotinė dalis. Jis yra >3,23x1,53x0,41 cm dydžio ir buvo pagamintas iš taisyklingos skeltės (negatyvai nuo vienagalio (?) skaldytinio). Ruošinio dešinioji kraštinė retušuota stambiu ir visiškai vertikaliu taisyklingu retušu. Proksimalinis galas nulaužtas ir turi du nestambius nuo aversinės pusės nuspausto itin vertikalaus retušo negatyvus (3:3 pav.). Kaip ir antruoju atveju, šio antgalio tipą iš turimos dalies nustatyti beveik neįmanoma, nors atsižvelgiant į proksimalinio galo apdirbimą galima spėti jį buvus *su peteliais*.

Dar vienas šioje aikštelėje surastas ir Hamburgo kultūrai skirtinas antgalis aptiktas K. Jablonskio kolekcijoje. Išliko tik dirbinio viršutinė dalis (>3,93x1,6x0,62 cm dydžio). Jis pagamintas iš plačios ir nuo dvigalio skaldytinio nuskeltos skeltės. Dalis vienos išlikusios kraštinės retušuota itin stambiu statmenu retušu, o jos viršutinės dalies reversinėje pusėje yra stambaus lūžio (galbūt mikrorėžtukinio) paliktas negatyvas, kuris dalinai paretušuotas. Pats smaigalys užsibaigia nedidele įstriža kraštine.

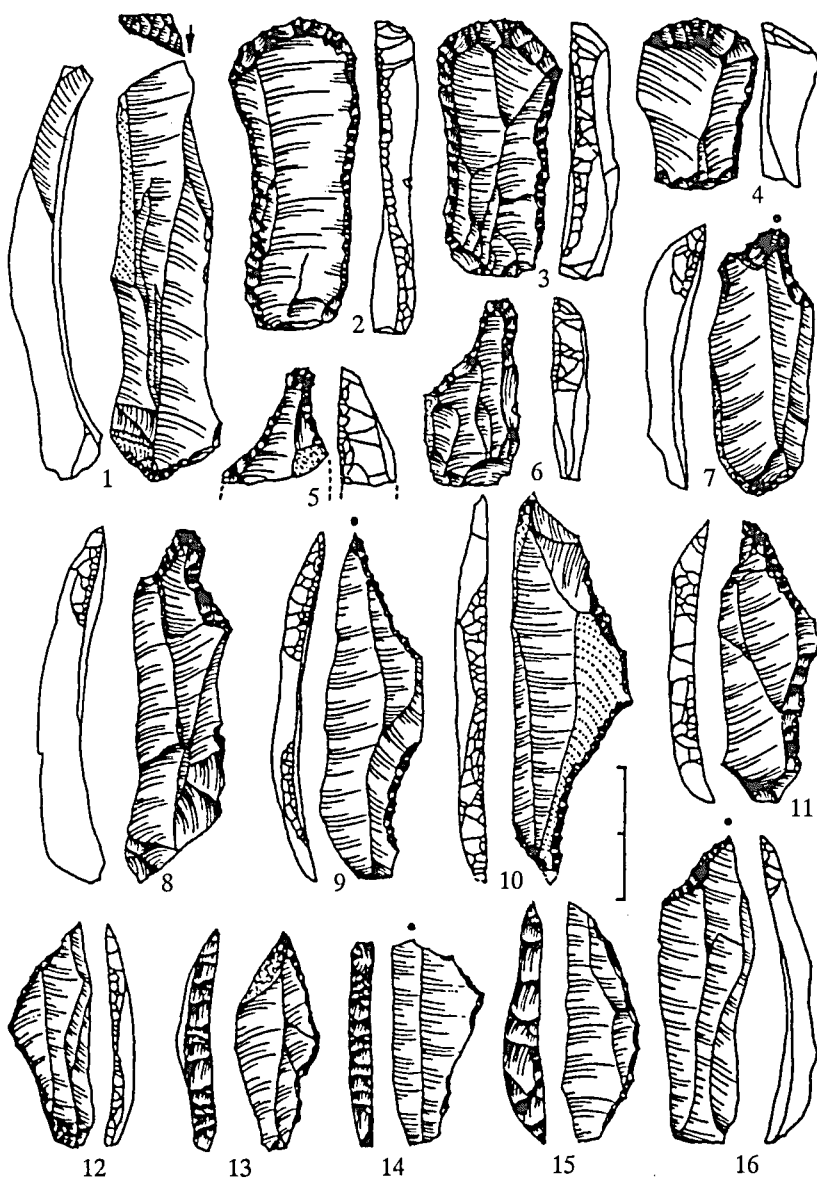
Zenklūs tipologiniai–morfologiniai panašumai su Hamburgo kultūros kompleksais atsekami ir keletos kitų gyvenviečių ar radimviečių inventoriuose, pavyzdžiui, Pamerkinės, Nendrinų, Lankiškių (ar Lankiškės) ir Lieporių (Римантене, 1971, рис. 65:1, 3; 86:1, 6; Rimantienė, 1996, pav. 7:15). Juose randama *Havelte* grupei būdingų bruožų. Šių kompleksų tolesnį likimą apspręs ateities tyrimai.

HAMBURGO KULTŪROS CHRONOLOGIJA IR ETAPAI

Paprastai Hamburgo kultūros kompleksai Šiaurės Europoje datuojami Biolingo–Driaso II, o atskirais atvejais ir Aleriodo pirmosios pusės laikotarpiais. Visa Hamburgo kultūros medžiaga tradiciškai yra skirstoma į 2 chronologines–kultūrinės grupes (Rust, 1937; Burdukiewicz, 1986). Pirmąją – *klasikinę* (ankstyvąją) – grupę sudaro kompleksai, kuriuose aptinkami antgaliai *su peteliais* (*Kerbspitzen*). Be to, jie yra vienintelis antgalių tipas Pre–Hamburgo ir ankstyvuosiuose kompleksuose pietuose (pvz., Schweckau) (Breest, Veil, 1991). Todėl ir šiaurėje – Pietų Skandinavijoje – jie yra seniausi. Beje, čia jie tik pavieniai, o įklotinių – keliasdešimt kartų daugiau. Pietų Skandinavijoje (Danijoje) tokių dirbinių kol kas po vieną aptikta tik Bjer-

lev Hede'o ir Sølbjergo vietovėse (Becker, 1970; Vang Petersen, Johansen, 1991). *Klasikiniai* kompleksai Šiaurės Vokietijoje (Poggenwische–Meiendorfe–Stellmoore) bei Vakarų Lenkijoje (Olbrachcice–8) C¹⁴ metodu datuoti atitinkamai 12 500–12 170 BP ir 12 685±235 BP (Fisher, Tauber, 1986; Burdukiewicz, 1987, p. 185–192). Be antgalių *su peteliais* šiems kompleksams dar būdingi ilgi–pailgi galiniai gremžtukai (dažnai platėjančiu ašmenėliu ir paretušuotomis šoninėmis kraštinėmis), stambūs vienagaliai bei dvigaliai rėžikliai (*Zinken*), didesnis kiekis kombinuotų ir dvigalių dirbinių. Daugumas dirbinių gaminta iš skelčių (nors dar pavieniuose kompleksuose nemažas procentas gamintas ir iš nuoskalų), kurios tiesioginio smūgio *pusiau kieta–minkšto skėlimo* technika dažniausiai buvo nuskeliamos nuo dvigalių skaldytinių (6 pav.).

Antrąją – *Havelte* (vėlyvąją) – grupę sudaro kompleksai su *Havelte* tipo įklotiniais antgaliais. Šio tipo kompleksai yra paplitę šiauriau *klasikinės* grupės – dažniausiai aptinkami Nyderlanduose, Pietų Skandinavijoje. Be to, *Havelte* grupės kompleksuose aptinkama *Wehlen* tipo gremžtukų, t. y. pailgų–trumpų nuoskalinių gremžtukų, kurių šoninės kraštinės retušuotos statmenai ir primena įtvary (7 pav.). Tokie dirbiniai ypač būdingi Federmeserio kultūros ankstyvajam etapui, datuojamam Driaso II–Aleriodo pirmąja puse (Fisher, 1991; 1996). Tam tikri panašumai atsekami ir tarp *Havelte* bei Bromės tipo antgalių. Lyginant su ankstesniu etapu, pastebimai „sušvelnėja“ ir titnago apdirbimo technika: plačiau taikytas *minkštas skėlimas*, taisyklingesni ruošiniai, daugiau dirbinių gaminta iš skelčių (Madsen, 1996). Tipologiškai šią grupę bandoma datuoti Biolingo pabaiga–viduriniu etapu Driaso. Tuo tarpu radiometriniais metodais datuojami kompleksai yra kiek vėlyvesni. Pavyzdžiui, degęs titnagas iš Jelso–1 gyvenvietės TL metodu datuotas 12 400±1600 BP (čia kalendorinė data, norint gauti C¹⁴, reikia atimti 1000–2100 m.) (Holm, Rick, 1987), o anglis iš Oldeholtwolde'o gyvenvietės (Olandija) židinio C¹⁴ metodu – 11 540±270 BP (Stapert, Krist, 1987). Pastarojoje gyvenvietėje abiejų tipų antgaliai surasti kartu. Remiantis šiomis datomis *Havelte* grupė nukeliama net į Aleriodo vidurį ir yra bendraamžė su Federmeserio bei Bromės kompleksais ar net vėlyvesnė už ankstyviausius Bromės kompleksus. Toks vėlyvas *Havelte* grupės datavimas ypač būdingas Olandijos ir Belgijos gyvenvietėms. Tikėtina, kad panašiu laikotarpiu turėtų būti datuojami ir Danijos *Havelte* tipo Hamburgo kultūros kompleksai. Beje, apie 12 000 BP ar kiek vėlesniu laikotarpiu (Aleriodo pirmąja puse), tipologiškai datuojami ir Skonės pusiasalyje (Pietų Švedija) rasti *Havelte* tipo kompleksai, egzistavę visai šalia

6 pav. Hamburgo kultūros *klasikinio* etapo radiniai iš Olbrachcice'ės–8 gyvenvietės (Vakarų Lenkija): 1 – rėžtukas, 2–4 – gremžtukai, 5–8 rėžkliai (*Zinken*), 9–14 – antgaliai *su peteliais*, 15 – segmentas, 16 – skeltė su įstrižai retušuotu galu. (Pagal Burdukiewicz, 1987.)

ledyno pakraščio (Andersson, Knarrstrom, 1999, p. 88, pav. 1; Larsson, 1994; 1996).

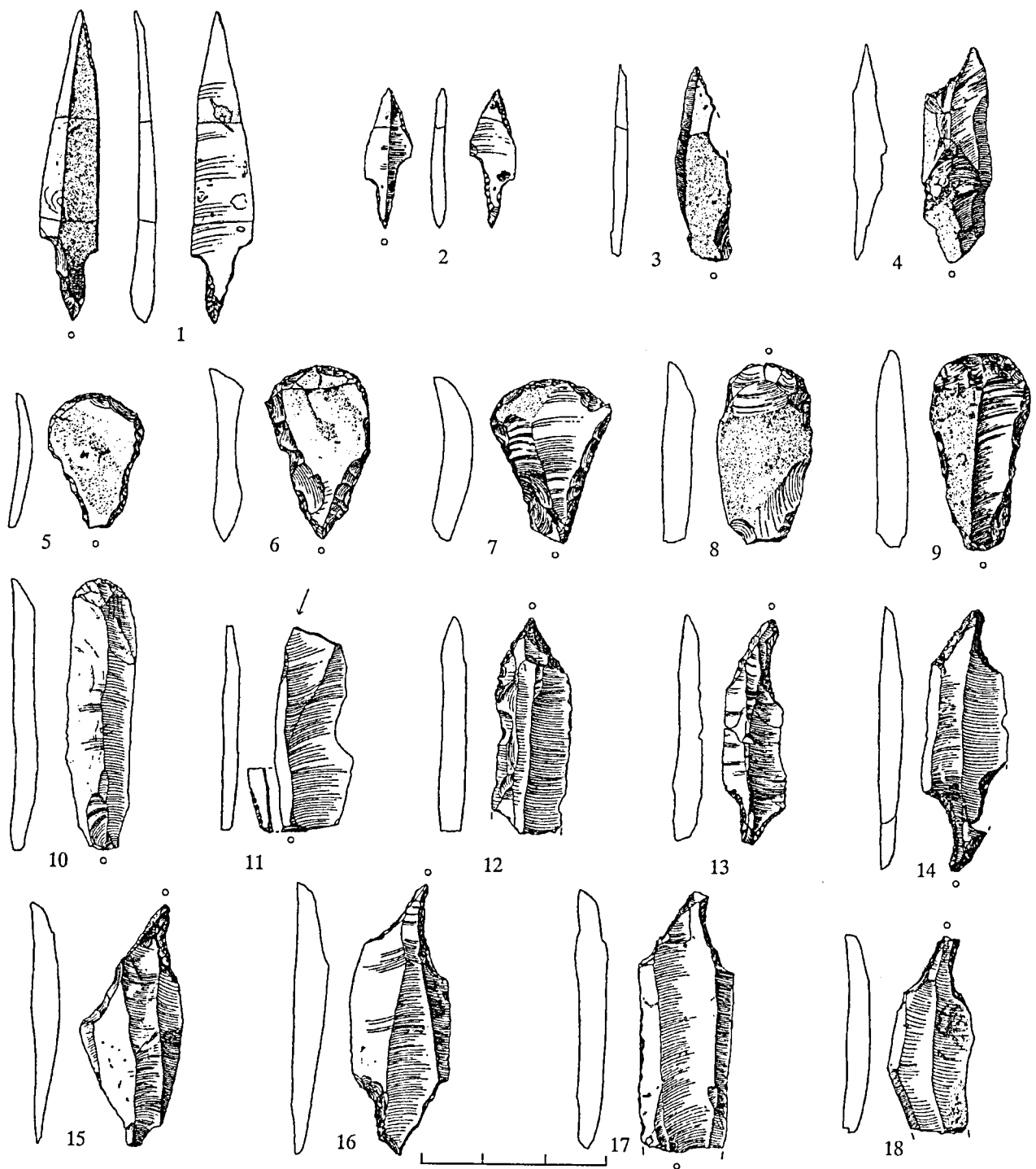
Paminėtina, jog ilgą laiko tarpą (iš dalies ir dabar) nebuvo žinoma tikroji *Havelte* kompleksų tipologinė ir chronologinė padėtis Hamburgo kultūroje. Kai kurie tyrinėtojai *Havelte* kompleksą bandė įvardyti kaip ankstyvąjį Hamburgo kultūros etapą (Burdukiewicz, 1986). Nemažai painiavos įnešė ir kai kurie pastarojo meto šios grupės kompleksų radiometriniai datavimai. Pavyzdžiui, Slotsengo komplekse termokarstinės kilmės duobėje surastas kaulas datuotas $12\,520 \pm 190$ BP (cal. 12 750 BC), kadangi už ~70 m tyrinėtose kelios *Havelte*

cice'ės–8 (Vakarų Lenkija) gyvenvietės (6:9–10 pav.). Šiam etapui tikriausiai atstovauja ir Ežerynų titnago dirbtuvių 8 aikštelėje surasti 4 antgaliai (3:1–3 pav.). Kai kurie fragmentiški dirbiniai iš Maksimonių–1 gyvenvietės (4:1 pav.) bei Varėnės–2 gyvenvietės antgalis (3:4 pav.), tikriausiai, irgi skirtini šiam etapui, nors juose pastebima ir vėlesnei fazei būdingų požymių (dirbiniai taisyklingsni, simetriškesni, įkote išskiriama abiejose kraštinėse).

Kiek daugiau neaiškumų yra susiję su *Havelte* etapo kompleksais. Šiuo metu jie yra išskirti tik vakarinėje ir šiaurinėje Hamburgo kultūros teritorijos dalyje.

tipo Hamburgo kultūros aikštelės (*a* ir *c*), tai automatiškai šia data buvo bandoma remtis ir nusakant pastarųjų amžių. Tada išeity, jog *Havelte* grupė yra ankstyvesnė už *klasikinę* (Holm, 1991). Jeigu šios prielaidos ir datavimai būtų teisingi, archeologams reiktų ieškoti kito tipologinių skirtumų paaiškinimo, išskylančių lyginant *klasikinę* ir *Havelte* grupes. Galbūt šie skirtumai yra regioninės, etninės ar funkcinės prigimties. Pavyzdžiui, asimetriški antgaliai *su peteliais* galėjo būti naudojami lengvoms mėtomoms ietims, tuo tarpu simetriški *Havelte* tipo antgaliai funkcionavo kaip strėlių antgaliai (Holm, 1996). Tačiau labiau tikėtina, kad Slotsengo vietovėje termokarstinės kilmės duobėje aptiktas ragas ir ten rastas titnaginis dirbinys (*Zinken*) nėra susiję su *a* ir *c* kompleksais ir priklauso kitai – šalia termokarstinės įgriuvos buvusiai ar giliai palaidotai – gyvenvietei. Tikėtina, kad į šias problemas atsakys ateities tyrimai.

Kalbant apie Lietuvoje surastus Hamburgo kultūros kompleksus galima teigti, jog kaip ir Šiaurės Europoje (Vokietija, Danija), taip ir mūsų krašte, galima išskirti 2 kultūrinės–chronologines grupes. Seniausiajai atstovautų kompleksai, kuriuose aptinkami antgaliai *su peteliais*. Porą tokių neabejotinų dirbinių surasta Kašėtose (2:1–2 pav.), kurie visiškai analogiškai dirbiniams iš Olbrach-

7 pav. Hamburgo kultūros *Havelte* etapo radiniai iš Jelso-2 gyvenvietės (Pietų Danija): 1-2 – *Havelte* tipo įkotiniai antgaliai, 3 – federmeserinis antgalis, 4 – skeltė su įstrižai retuotu galu, 5-10 – gremžtukai (5-7, 9 – *Wehlen* tipas), 11 – rėžtukas, 12 – perforatorius, 13-18 – rėžikliai (*Zinken*). (Pagal Holm, Rieck, 1983.)

Į rytus nuo Oderio baseino šie kompleksai iki šiolei nebuvo išskiriami ir tam yra rimta priežastis – *Havelte* tipo įkotiniai antgaliai savo morfologija ir gamybos technologija dažnai yra labai panašūs į kitų kultūrų (Svidrų ir Arensburgo) įkotinius antgalius: su Arens-

burgu sieja panašus antgalių viršūnės nusklembimas ir įkotės formavimo būdas (priešpriešinis retušas), o su Svidrais – dirbinio proporcijos (aukšti, siauri) ir plokščias retušas įkotės smaigalio reversinėje pusėje. Taigi išskirti *Havelte* tipo kompleksus yra ypač sunku.

Manau, kad lietuviškoje medžiagoje vėlyvajai fazei galėtų atstovauti kompleksai su įkotiniais *Havelte* tipo antgaliais, kurių keletas surasta Kašėtų kolekciijoje (2:3 pav.) ir Maksimonyse-1 (4:2–3 pav.), o likusieji – Margių „Salos“ gyvenvietėje (5:1–3 pav.). Pirmi trys antgaliai – tipiški ir niekuo nuo savo analogų Šiaurės Europoje nesiskiriantys dirbiniai, ko negalima pasakyti apie Margių „Salos“ kompleksą. Nors antgaliai čia ir įkotiniai *Havelte* tipo, tačiau juose jau aiškiai atspindi ir Bromės kultūrai būdingi požymiai, kaip antai: bandymas abiejose ruošinio kraštinėse simetriškai išskirti įkotę (papildomas įkotės paretušavimas), paliekama natūrali retušo neperformuota antgalio viršūnė, retušas dažniau nuspaudžiamas nuo kuprelės pusės ir kt. Be to, ir patys antgaliai savo forma labai artimi Bromės kultūros šio tipo dirbiniais. Panašias išvadas galima padaryti analizuojant ir 2 čia surastus rėžiklių (*Zinken*) tipo dirbinius. Jie jau aiškiai smulkesni, o patys spygliai – mažesni (plonesni, siauresni, tiesesni ir smailesni), tuo priartėdami prie grąžtų/ylų kategorijos. Visa tai leidžia manyti, kad Margių „Salos“ kompleksas, tikriausiai, atspindi pereinamąjį etapą iš Hamburgo į Bromės kultūrą arba daugiau mažiau bendrus abiejų kultūrų „genetinius“ ryšius.

Panašios tendencijos atsekamos ir Šiaurės Europos ankstyviausiose Bromės kultūros kompleksuose, pavyzdžiui, Løvenholm (Danija) gyvenvietės medžiagoje gausu hamburgiškų elementų (Madsen, 1983). Pastarieji pastebėjimai irgi leido kai kuriems tyrinėtojams padaryti išvadą, jog Hamburgo ir Bromės kultūras siejo artimi „genetiniai“ ryšiai (Madsen, 1983, p. 28–29; Larsson, 1996, p. 149).

Kai kurie tyrinėtojai Lietuvoje pasisako prieš archeologinių kultūrų išskyrimą, kol nėra rimčiau tyrinėtų etaloninių tai kultūrai priskiriamų kompleksų. Tačiau vertėtų priminti, jog tiek Danijoje, tiek ir Pietų Švedijoje ši kultūra pradžioje išskirta remiantis bemaž vien tik paviršiniais radiniais ar „maišytų“ kompleksų medžiaga. Panaši padėtis buvo ir Lenkijoje (Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1977, p. 166–170), kur Hamburgo kultūra išskirta remiantis bemaž vien tik paviršiniais „maišytais“ rinkiniais ar itin smulkiais tyrinėtai kompleksais ir, kur apskritai tipišku dirbinių (antgalių, rėžiklių) buvo surasta bemaž tiek pat, kiek ir šiuo metu žinoma Lietuvoje. O juk Lenkijos teritorija beveik penkis kartus didesnė už Lietuvos!

HAMBURGO KULTŪROS PAPLITIMAS

Tipiškos Hamburgo kultūros gyvenvietės paprastai aptinkamos didžiuliuose Šiaurės Europos plotuose: Šiaurės rytų Prancūzijoje, Belgijoje, Olandijoje (*Havelte*’o, Marumo, Ureterpo, Oldeholtwolde’o, Du-

urswoude’o–Oud Leger’io /apatinis sluoksnis/, Marumo gyvenvietės), Šiaurės ir Vidurio Vokietijoje (Poggenwischas, Meiendorfas, Stellmooras /apatinis sl./ Borneckas–Mitte’as, Hasewischas, Deimernas–28) ir Vakarų Lenkijoje (Siedlnica–16, 17a, 33, Liny–1, Olbrachcice–8, 14). Pavienių dirbinių randama dar toliau į rytus – Vidurio Lenkijoje, Vyslos baseine (Nowy Młyn–3, Rogów Opolski’o–9 radimvietės) (Bosinski, 1987, pav. 119; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1975:238–240; 1977:165–170; Burdukiewicz, 1987; Kobusiewicz, 1987:167–172; Schild, 1984). Antgalių *su peteliais* randama ir Didžiojoje Britanijoje, tačiau čia jie išskiriami į atskirą kultūrinį kompleksą (*Creswell* kultūra) (Burdukiewicz, 1986).

Paskutiniaisiais dešimtmečiais pastebimas ženklus Hamburgo kultūros kompleksų gausėjimas ir laipsniškas teritorijos plėtimasis šiaurės kryptimi. Čia Hamburgo kultūros gyvenvietės jau toli „peržengė“ paskutiniojo ledynmečio maksimalios fazės paliktą galinių morenų ruožą. Danijos teritorijoje šiuo metu žinoma apie 10 (Jelsas–1, 2; Sølbjergas–2, 3; Slotsengas a, c), o Pietų Švedijos Skonės pusiasalyje – 4 gyvenvietės ar radimvietės (Mölerödas, Hovdala, Glumslövas) (Andersson, Knarrström, 1999; Holm, Rieck, 1987; Vang Petersen, Johansen, 1996). Pasak akmens amžiaus specialistų, – tai naujos eros, tyrinėjant seniausias vėlyvojo ledynmečio gyvenvietes šiaurės šalyse, pradžia.

Gausėja radinių ir rytų–šiaurės rytų kryptimi. Pavyzdžiui, keletas šachtų–duobių Rydno titnago kasyklose (Rytų Lenkija) yra datuota Biolingio laikotarpiu (12 960±210 BP ir 12 290±210 BP), o keletas antgalių *su peteliais* ar jų fragmentų yra surasta ir tyrinėjant gretimose aikštelėse. Tyrinėtojų nuomone, tai skirtina Hamburgo kultūrai (Królik, Schild, 1999). Šiai kultūrai priskiriama ir Tanowo–2 gyvenvietė (Lenkija) ties Oderio žiotimis (Galiński, 1987, p. 145–148).

Nereikėtų pamiršti ir anksčiau surastų pavienių apdirbtų šiaurės elnio ragų iš buv. Rytprūsių teritorijos, kurių dalis datuojama Biolingio–Aleriodo laikotarpiu (Groß, 1937, p. 156; 1938, p. 118–120; La Baume, 1942, p. 87–89) ir priskiriama Hamburgo kultūrai. O tai jau pietvakarinis Lietuvos pasienis. Šiuo metu artimiausi Lietuvai Hamburgo kultūros kompleksai yra apytikriai už 300 km Rytų vidurio Lenkijoje.

Kai kurių tyrinėtojų teiginys, kad „Hamburgo kultūros arealas vargu ar galėjo siekti taip toli nuo jo centro Šiaurės Vokietijoje esančius Nemuno ir Dnepro baseinus“ (Ostrauskas, 2001:210), manau nėra rimtai vertintinas, nes nežymiai vėlesnių kultūrų užimamos teritorijos (geografiškai ir ploto atžvilgiu) buvo ne ką mažesnės ar net didesnės, pavyzdžiui, Bromės, Arensburgo, Svidrų ir kt.

neišsiskiria – atsekamas tolygus ir laipsniškas medinės augmenijos gausėjimas (Ralska-Jasiewiczowa, Latalowa, 1996).

Deja, keletą šimtmečių trukęs atšalimas vėl užleido vietą šiltesniam klimatui. Prasidėjo Aleriodo laikotarpis (XI palinozona). Oro temperatūra ryškiai pakilo ir buvo aukštesnė nei Biolingo periodu. Vidutinė vasaros liepos mėnesio oro temperatūra galėjo būti 13–15°C. Sumažėja žolinių augalų. Išplinta beržų–pušų, o antrojoje Aleriodo pusėje ir pušų–beržų, šviesūs miškai. Be to, dar augo drebulės [*Populus tremula*], alksniai [*Alnus sp.*], kadagiai. Šio laikotarpio antrojoje pusėje jau galėjo augti ir pirmieji plačialapiai medžiai – liepa [*Tilia sp.*], ažuolas [*Quercus sp.*], guoba [*Ulmus sp.*], lazdynas [*Corylus avelana*]. Kraštovaizdžiu ir klimatinėmis sąlygomis nežymiai viena nuo kitos skyrėsi šiaurės vakarinė ir pietrytinė Lietuvos teritorijos dalys. Pastarojoje buvo karštesnės vasaros ir šaltesnės žiemos, kas, kartu su artumu Vidurio Rusijos teritorijoms, nulėmė didesnį eglės kiekį (Кабайлене, Паукас, 1993, c. 170–172; Kabailienė, 1990, p. 81–84; Ralska-Jasiewiczowa, Latalowa, 1996). Šio periodo metu ledynas atsitraukė iki vidurio Švedijos ir Pietų Suomijos. Aleriodo periodas Lietuvoje datuojamas 11 900–10 900 BP (Lietuvos, 1999, p. 99), o šiaurės Europoje – 11 800–11 000 BP (Mangerud, 1974, p. 117–120). Vėliau klimatas vėl pašaltėja ~5°C.

Aleriodo laikotarpio nuosėdos puikiai išsiskiria daugelio Lietuvos ežerų dubenyse, pavyzdžiui, Žalesos durpyne (Vilniaus r.), Kretuone, Vajuonyje (Švenčionių r.), buvusiuose Dubos, Peleos, Krokšlio, Rudnios ežervietėse (Varėnos r.) ir kt. (Blažauskas, 1998; Stančikaitė, 2000, pav. 16). Šiuo laikotarpiu vykusius sparčius ir katastrofiškus gamtos procesus (termokarstas, vandens telkinių ištekėjimas į žemesnį baseiną ir kt.) tikriausiai atspindi ir mūsų dienas pasiekę gausūs padavimai bei sakmės apie staiga atsiradusius ar iš „dangaus nusileidusius“ ežerus, prasmegusias bažnyčias, miestus bei *Pravalo*, *Dubaklonio* ar *Dubo* vardą turintys ežerai. Panašios nuomonės laikosi ir kai kurie geografi (Seibutis, 1992).

Sprendžiant iš palinologinių analizių, atrodo, kad Pietrytinis Pabaltijys pasižymėjo geresnėmis gamtinėmis sąlygomis Biolingo ir Aleriodo laikotarpiu (truputį šiltesnis klimatas, ankstyvesnė ir spartesnė medinės augmenijos raida) nei Pietų Skandinavija ir šiaurės Vokietija (Kabailienė, 1996; Ralska-Jasiewiczowa, Latalowa 1996; Behre, 1996; Berglund, 1996). Tikriausiai, tai sietina su minimų teritorijų artumu ledyniniam skydai.

Fauna. Klimatui šiltėjant ir tankėjant augalijos dangai bei atsirandant retmiškiams pamažu kinta ir gyvūnijos rūšinė sudėtis. Biolingo laikotarpio pradžioje

išnyksta arktinėse dykynėse bei atviros tundros landsaftuose prisitaikę gyventi stambieji gyvūnai, tokie kaip mamutai [*Mammuthus primigenius*], plaukuotieji raganosiai [*Coelodonta antiquitatis*], muskusiniai jaučiai [*Ovibus moschatus*], baltieji lokiai [*Ursus maritimus*], saiga antilopės [*Saiga tatarika*] (Alberti, 1998), o jų vieton, šalia sparčiai gausėjančių šiaurės elnių [*Rangifer tarandus*], atklysta ir parkinę tundrą bei nedidelius retmiškius pamėgę gyvūnai: laukinis arklys [*Equus ferus*], ernis [*Gulo gulo*], vilkas [*Canis lupus*], baltasis kiškis [*Lepus timidus*], poliarinė lapė [*Alopex lagopus*]. Šio periodo viduryje–antrojoje pusėje pasirodo ir pirmieji briedžiai [*Alces alces*].

Ypač ryški gyvūnijos rūšinė kaita atsekama Aleriodo laikotarpyje. Išplitę beržų retmiškiai leido įsigalėti miško gyvūnijos atstovams: briedžiui, didžiaragam/plačiaragam elniui [*Megaloceros giganteus*], bebrui [*Castor fiber*], rudajam lokiui [*Ursus arctor*], lūšiai [*Lynx lynx*]. Pastarieji kiek sumažino šiaurės elnio dominavimą.

Vėlyvajame ledynmetyje atsiradus žolinei augalijai Pietų-pietryčių Pabaltijyje išplinta ir smulkieji žinduoliai, tokie kaip papratisis kirstukas ir kirstukas nykštukas [*Sorex araneus*, *S. minutus*], kurmėnas [*Desmana cf. moscata*], pievinis ir vandeninis pelenas [*Microtus agrestis*, *M. oeconomus*], vandeninė žiurkė [*Arvicola terrestris*], įvairios lemingų [*Lemmus sp.*], starų [*Spermophilus cf. major*], kiškėnų [*Oxotona sp.*] rūšys. Pradedant Biolingo periodu šiame regione vasarodavo ar nuolatos gyvendavo ir gausybė vandens bei sausumos paukščių, tokių kaip gulgūbė [*Cygnus sp.*], žuvėdros [*Larus sp.*], tilvikai [*Tringa sp.*], narai [*Gavia sp.*], baltieji teterviniai–žvyrės [*Lagopus lagopus*, *L. mutus*], įvairios varninių [*Corvus sp.*], ilgauodegių žasų [*Anser sp.*], ančių [*Anas sp.*] rūšys ir kt.

Per visą šį laiką šaltuose ir gėluose kontinentiniuose vandens telkiniuose (bei Baltijos ledyniniame ežere) gyvavo lydeka [*Esox lucius*], ešeris [*Perca fluviatilis*], trispyglė ir devynspyglė dyglė [*Gasterosteus aculeatus*, *Pungitius pungitius*], Europinė seliava [*Coregonus albula*], jūrinis sykas [*Coregonus lavaretus*], upinė ir mažoji negė [*Lampetra fluviatilis*, *L. planeri*], stinta [*Osmerus eperlanus*], karšis [*Abramis brama*], pugžlys [*Gymnocephalus cernua*], vėgėlė [*Lota lota*], kiršlys [*Thymallus thymallus*], kuoja [*Rutilus rutilus*], lynas [*Tinca tinca*], šližys [*Cobitis taenia*], papratisis kūjagalvis [*Cottus gobio*], sparis [*Abramis ballerus*], salatis [*Aspius aspius*], starkis [*Stizostedion lucioperca*] ir kt. žuvis. Tuo tarpu vėlyvojo ledynmečio Baltija nebuvo palanki faunai ir florai, nes šaltais ilgais žiemos mėnesiais ji buvo užšalusi, o trumpą vasarą užpildyta plaukiojančių ledo lyčių. Tačiau jūros žinduoliams irklakojams – grenlandijoms [*Pagophilus groenlandi-*

cus] ir žieduotiesiems ruoniams [*Pusa hispida*] – tai buvo priimtina. Be to, šaltoje jūroje būta ir smulkesnių arktinių platumų žuvų: plekšnių, arktinių menkių [*Gadus saida*], lašišų, šlakių [*Salmo sp.*] ir t. t. Šiltesniais periodais būta ir naujų gyvūnijos atstovų: pilkųjų ruonių [*Halichoerus grypus*] (Lōugas, 1997, p. 41–65).

IŠVADOS

Šiuo metu turimi duomenys, nors ir padriki, vis dėlto leidžia pakankamai pagrįstai išskirti Hamburgo kultūros radinius ir Lietuvos teritorijoje. Deja, jų datavimas ir interpretavimas tebelieka gana problematiškas, nes tai nepilni kompleksai ar net pavieniai dirbiniai, neaiškios jų pirminės slūgsojimo (stratigrafinės) sąlygos, neturim nei radiometrinių, nei palinologinių analizių. Tačiau kai ką vis dėlto galima pasakyti. Įdomus tas faktas, kad daugumas radinių įvairiomis patinos ir paviršiaus savybėmis išsiskyrė iš kitų vėlyvesnių radinių, kurių ankstyviausieji priklausytų Bromės kultūrai ir būtų datuojami Aleriodo viduriu–antrąja puse. Tai akivaizdžiai įrodo, kad mūsų aptariamieji dirbiniai yra žymiai ankstyvesni už pastaruosius. Manau, kad pasiremiant analogijomis iš Šiaurės Vokietijos, Olandijos, Danijos ir Lenkijos, antgalius *su peteliais*, o kartu ir tokius kompleksus, galima datuoti Biolingo viduriu–antrąja puse (~12 500–12 100 BP), o sunkiau identifikuojamus *Havelte* tipo kompleksus – Biolingo pabaiga–Aleriodo pirmąja puse (~12 200–11 500 BP). Į Lietuvos teritoriją Hamburgo kultūros medžiokliai tikriausiai bus užklydę klajodami jau regresuojančio marginalinio senslėnio Švenčionėliai–Vilnius–Merkinė–Varšuva–Berlynas–Hamburgas pakrantėmis. Antrasis galimas kelias, bet daug sunkesnis, driekėsi Baltijos ledyninio ežero pietine pakrante, kuri šiuo metu yra keleto–keliolikos metrų gylyje. Šie kol kas negausūs kompleksai leidžia tikėtis, kad ateityje bus surasta ir žymiai gausesnių radinių Hamburgo kultūros gyvenviečių.

LITERATŪROS ŠARAŠAS

- Alberti M. T., Caloi L., Dubrovo I., Palombo M. R., Tsoukala E., 1998 – Large Mammal Faunal Complexes and Palaeoenvironmental 105 Changes in the Late Middle and Late Pleistocene: a Preliminary Comparison between the European and the Mediterranean Areas // *Geologija*. Vilnius, 1998, Nr. 25, p. 8–19.
- Andersson M., Knarrström B., 1999 – Senpaleolitikum i Skåne. Lund, 1999, Skrifter No. 26.
- Becker C. J., 1970 – Eine Kerbspitze der Hamburger Stufe aus Jütland // *Frühe Menschheit und Umwelt*. Teil I. Archäologische Beiträge. Köln, 1970.
- Behre K.-E., Brande A., Küster H., Rösch M., 1996 – Germany // *Palaeoecological Events during the Last 15000 Years. Regional Syntheses of Palaeoecological Studies of Lakes and Mires in Europe*. Chichester–New York–Brisbane–Toronto–Singapore, 1996, p. 507–551.
- Berglund B. E., Digerfeldt G., Engelmark R., Gailard M.-J., Karlsson S., Miller U., Risberg J., 1996 – Sweden // *Palaeoecological Events during the Last 15 000 Years. Regional Syntheses of Palaeoecological Studies of Lakes and Mires in Europe*. Chichester–New York–Brisbane–Toronto–Singapore, 1996, p. 233–280.
- Bernotaitė A., 1960 – Kašėtų k. (Varėnos raj.) akmenų amžiaus stovyklos // *MADA*. Vilnius, 1960. T. 1(8), p. 49–73.
- Blažauskas N., Kisielienė D., Kučinskaitė V., Stančikaitė M., Šeirienė V., Šinkūnas P., 1998 – Late Glacial and Holocene Sedimentary Environment in the Region of the Ūla River // *Geologija*. Vilnius, 1998, Nr. 25, p. 20–30.
- Bohmers A., 1960 – Statistiques et graphiques dans l'étude des industries préhistoriques. V. Considerations generales au sujet du Hambourgien, du Tjongerien, du Magdalénien et de l'Azilien // *Palaeohistoria*. 1960. Vol. 8, p. 15–37.
- Bosinski G., 1987 – Die große Zeit der Eiszeitjäger. Europazwischen 40000 und 10000 v. Chr. // *Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums Mainz*. 34. Jahrgang, 1987, p. 3–139.
- Breest K., Veil S., 1991 – The Late Upper Palaeolithic Site of Schweskau, Ldkr. Lüchow–Dannenberg, Germany, and Some Comments on the Relationship between the Magdalénien and the Hamburgian // *The Late Glacial in North-west Europe: Human Adaptation and Environmental Change at the End of the Pleistocene*. Council for British Archaeology, Report 77. Oxford, 1991.
- Burdukiewicz J. M., 1986 – The Late Pleistocene Shouldered Point Assemblages in Western Europe. Leiden, 1986.
- Burdukiewicz J. M., 1987 – Late Palaeolithic Settlements in the Kopanica Valley // *Late Glacial in Central Europe. Culture and Environment*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987, p. 183–213.
- Burdukiewicz J. M., 1989 – Le Hambourgien: origine, évolution dans un contexte stratigraphique, paléoclimatique et paléogéographique // *L'Anthropologie*. 1989. T. 93.
- Burdukiewicz J. M., 1996 – Spatio-temporal Zonality of the Palaeolithic Settlement of Northern Europe // *The Earliest Settlement of Scandinavia – and its Relationship with Neighbouring Areas*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Stockholm, 1996, No. 24, p. 35–42.
- Butrimas A., Ostrauskas T., 1999 – Tanged Point Cultures in Lithuania // *Tanged Points Cultures in Europe*. Lubelskie materiały archeologiczne. Lublin, 1999. T. XIII, p. 267–271.

Fischer A., 1991 – Pioneers in Deglaciated Landscapes: the Expansion and Adaptation of Late Palaeolithic Societies in Southern Scandinavia // The Late Glacial in North-West Europe: Human Adaptation and Environmental Change at the End of the Pleistocene. Council for British Archaeology, Report 77. Oxford, 1991, p. 100–121.

Fischer A., 1996 – At the Border of Human Habitat. The Late Palaeolithic and Early Mesolithic in Scandinavia // The Earliest Settlement of Scandinavia – and its relationship with neighbouring areas. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Stockholm, 1996, No. 24, p. 156–176.

Fischer A., Tauber H., 1986 – New C-14 Datings of Late Palaeolithic Cultures from Northwestern Europe // Journal of Danish Archaeology. Odense, 1986. Vol. 5, p. 7–13.

Galiński T., 1987 – An Investigation into Palaeolithic Settlement of the Pomeranian Territories // Late Glacial in Central Europe. Culture and Environment. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987, p. 143–163.

Groß H., 1937 – Auf den Spuren der Steinzeitjäger vor 8000 bis 20000 Jahren in Altpreußen // Altpreußen. 2/4. 1937, p. 145–157.

Groß H., 1938 – Auf den ältesten Spuren des Menschen in Altpreußen // Prussia. 32–1. 1938, p. 84–139.

Holm J., 1991 – Settlements of the Hamburgian and Federmesser Cultures at Slotseng, South Jutland // Journal of Danish Archaeology. Odense, 1991. Vol. 10, p. 7–19.

Holm J., 1996 – The Earliest Settlement of Denmark // The Earliest Settlement of Scandinavia – and its Relationship with Neighbouring Areas. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Stockholm, 1996, No. 24, p. 43–59.

Holm J., Rieck F., 1983 – Jels I – the First Danish Site of the Hamburgian Culture. A Preliminary Report // Journal of Danish Archaeology. Odense, 1983. Vol. 2, p. 7–11.

Holm J., Rieck F., 1987 – Die Hamburger Kultur in Dänemark // Archäologisches Korrespondenzblatt. Jahrgang 17, Heft 2. Mainz, 1987, p. 151–168.

Jablonskytė-Rimantienė R., 1964 – Kai kurie Lietuvos paleolito klausimai // MADA. Vilnius, 1964. T. 1(16), p. 35–50.

Jablonskytė-Rimantienė R., 1966 – Paleolitinės titažo dirbtuvės Ežerynų kaime (Alytaus rajonas, Raitininkų apyl.) // MADA. Vilnius, 1966. T. 2(21), p. 87–100.

Kabailienė M., 1990 – Lietuvos holocenas. Vilnius, 1990.

Kabailienė M., 1996 – Lithuania // Palaeoecological Events during the Last 15 000 Years. Regional Syntheses of Palaeoecological Studies of Lakes and Mires in Europe. Chichester–New York–Brisbane–Toronto–Singapore, 1996, p. 395–401.

Kobusiewicz M., Nowaczyk B., Okuniewska-Nowaczyk I., 1987 – Late Vistulian Settlement in the Mid-

dle Odra Basin // Late Glacial in Central Europe. Culture and Environment. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1987, p. 165–182.

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1975 – Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p. n. e. Warszawa, 1975.

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K., 1977 – Epoka kamienia na ziemiach Polskich. Warszawa, 1977.

Kozłowski S. K., 1987 – Remarks on the Origins of the Polish Curved Backed Point Assemblages // Late Glacial in Central Europe. Culture and Environment. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987, p. 241–253.

Królik H., Schild R., 1999 – Rydno, a Final Palaeolithic Ochre Mine and Surrounding Aggregation Grounds // Tanged Points Cultures in Europe. Lubelskie materiały archeologiczne. Lublin, 1999. T. XIII, p. 146–163.

La Baume W., 1942 – Knochengeräte der Alt- und Mittelsteinzeit aus dem Kreise Mohrungen Ostpr. // Altpreußen. 7/2. 1942.

Larsson L., 1994 – The Earliest Settlement in Southern Sweden. Late Palaeolithic Settlement Remains at Finjasjön, in the North of Scania // Current Swedish Archaeology. 1994. Vol. 2. p. 159–177.

Larsson L., 1996 – The Colonization of South Sweden during the Deglaciation // The Earliest Settlement of Scandinavia – and its Relationship with Neighbouring Areas. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Stockholm, 1996, No. 24, p. 140–155.

Lietuvos stratigrafiniai padaliniai, 1999 – Vilnius, 1999.

Lõugas L., 1997 – Post-Glacial Development of Vertebrate Fauna in Estonian Water Bodies. A Palaeozoological Study. Dissertationes biologicae universitatis Tartuensis. 32. Tartu, 1997.

Madsen B., 1983 – New Evidence of Late Palaeolithic Settlement in East Jutland // Journal of Danish Archaeology. Odense, 1983. Vol. 2, p. 12–31.

Madsen B., 1996 – Late Palaeolithic Cultures of South Scandinavia – Tools, Traditions and Technology // The Earliest Settlement of Scandinavia – and its Relationship with Neighbouring Areas. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Stockholm, 1996, No. 24, p. 61–73.

Mangerud J., Andersen S. T., Berglund B. E., Donner J. J., 1974 – Quaternary Stratigraphy of Norden, a Proposal for Terminology and Classification // Boreas. 1974, Vol. 3, p. 109–126.

Ostrauskas T., 1998 – Varėnės 2-oji senovės gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais. Vilnius, 1998, p. 37–40.

Ostrauskas T., 1999 – Vėlyvasis paleolitas ir mezolitas Pietų Lietuvoje // Lietuvos archeologija. Vilnius, 1999. T. 16, p. 7–17.

Ostrauskas T., 2000 – Tyrinėjimai Varėnės 2-ojoje gyvenvietėje 1999 m. // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais. Vilnius, 2000, p. 52–53.

- Ostrauskas T., 2001 – Glūko ir Varėnio ežerų apylinkės // Akmens amžius Pietų Lietuvoje. Vilnius, 2001, p. 179–182.
- Paddaya K., 1971 – The Late Palaeolithic of Netherlands – a Review // *Helinium*. 11, 1971, p. 257–270.
- Ralska-Jasiewiczowa M., Latalowa M., 1996 – Poland // *Palaeoecological Events during the Last 15 000 Years. Regional Syntheses of Palaeoecological Studies of Lakes and Mires in Europe*. Chichester–New York–Brisbane–Toronto–Singapore, 1996, p. 403–472.
- Rimantienė R., 1984 – Akmens amžius Lietuvoje. Vilnius, 1984.
- Rimantienė R., 1996 – Akmens amžius Lietuvoje. Vilnius, 1996 (antrasis papildytas leidimas).
- Rozoy J. G., 1988 – Le Magdalénien en Europe: démographie, groupes régionaux / *Bulletin de la Société Préhistorique Luxembourgeoise*, 1988. T. 10.
- Rust A., 1937 – Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meindorf. Neumünster, 1937.
- Rust A., 1943 – Die alt- und mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor. Neumünster, 1943.
- Rust A., 1958 – Die jungpaläolithischen Zeltanlagen von Ahrensburg. Offa-Bücher. Neumünster, 1958. B. 15.
- Schild R., 1984 – Terminal Palaeolithic of the North European Plain. A Review of Lost Chances, Potential and Hopes // *Advances in World Archaeology*. 1984. Vol. 3.
- Schwabedissen H., 1954 – Die Federmesser-Gruppen des nordwesteuropäischen Flachlandes Zur Ausbreitung des Spät-Magdalénien. Neumünster, 1954, Offa-bücher 9.
- Schwantes G., 1939 – Die Vorgeschichte // *Geschichte Schleswig-Holsteins*. I. Neumünster, 1939.
- Seibutis A., 1992 – Paleogeografija: indoeuropiečių ir indėnų etnogenetiniai saitai // *Mokslas ir Lietuva* 1 (6). Vilnius, 1992, p. 11–20.
- Stančikaitė M., 2000 – Natural and Human Initiated Environmental Changes throughout the Late Glacial and Holocene in Lithuanian Territory. Doctoral dissertation, Physical sciences, geology (OP 5). Vilnius, 2000.
- Stapert D., Krist J. S., 1987 – Oldeholtwolde, a Hamburgian Site in the Tjonger Valley (Prov. Friesland, the Netherlands) // *Late Glacial in Central Europe. Culture and Environment*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987, p. 67–94.
- Sturdy D. A., 1975 – Some Reindeer Economies in Prehistoric Europe // *Palaeoeconomy*. Cambridge, 1975, p. 55–95.
- Szymczak K., 1999 – Late Palaeolithic Cultural Units with Tanged Points in North Eastern Poland // *Tanged Points Cultures in Europe*. Lubelskie materiały archeologiczne. Lublin, 1999. T. XIII, p. 93–101.
- Szukiewicz W., 1901 – Poszukiwania archeologiczne w powiatach Lidzkim i Trockim (gub. Wileńska) // *Światowit*, 1901. T. III, p. 3–29.
- Šatavičius E., 1996 – Margių „Salos“ gyvenvietės tyrimai // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*. Vilnius, 1996, p. 24–26.
- Šatavičius E., 1998 – Margių „Salos“ akmens amžiaus gyvenvietės tyrinėjimai // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*. Vilnius, 1998, p. 50–52.
- Šatavičius E., 2000 – Margių „Salos“ gyvenvietės tyrinėjimai // *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius, 2000, p. 67–69.
- Taute W., 1963 – Funde des spätpaläolithischen „Federmesser-Gruppen“ aus dem Raum zwischen mittlerer Elbe und Weichsel // *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1963. T. 3.
- Taute W., 1968 – Die Stielspitzen-Gruppen im nördlichen Mitteleuropa. Ein Beitrag zur Kenntnis des späten Altsteinzeit. *Fundamenta*. Reihe A, bd. 5. Köln-Böhlau, 1968.
- Terberger T., 1996 – The Early Settlement of Northeast Germany (Mecklenburg–Vorpommern) // *The Earliest Settlement of Scandinavia – and its Relationship with Neighbouring Areas*. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 8°. Stockholm, 1996, No. 24, p. 111–122.
- Vang Petersen P., Johansen L., 1991 – Sølbjerg I – An Ahrensburgian Site on a Reindeer Track through Eastern Denmark // *Journal of Danish Archaeology*. Odense, 1991. Vol. 10, p. 20–37.
- Vang Petersen P., Johansen L., 1996 – Tracking Late Glacial Reindeer Hunters in Eastern Denmark // *The Earliest Settlement of Scandinavia – and its Relationship with Neighbouring Areas*. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 8°. Stockholm, 1996, No. 24, p. 75–88.
- Зализняк Л. Л., 1989 – Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. Киев, 1989.
- Зализняк Л., 1999 – Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. Київ, 1999.
- Кабайлене М. В., Раукас А. В., 1993. Стратиграфия и история позднеледниковья и голоцена Прибалтики // *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Geologija*. Vilnius, 1993. T. 14:2, p. 167–178.
- Римантене Р. К., 1971. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1971.
- Яблонските-Римантене Р., 1966. Периодизация мезолитических стоянок Литвы // *У истоков древних культур (эпоха мезолита)*. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва–Ленинград, 1966, № 126, с. 75–87.

FINDS OF THE HAMBURGIAN CULTURE IN LITHUANIA

Egidijus Šatavičius

Summary

Introduction. Population or recolonization of North European lowlands after regression of the last Weichsel-Nemunas glacier is for the most part associated with Hamburgian culture communities of hunters-gatherers, which widespread in this region at the end of the Late Glacial. This article is purposed for discussion of the easternmost Hamburgian complexes in the territory of Lithuania.

G. Schwantes was the first to single out the Hamburgian culture technocomplex after investigations of 1933–1934 in the locality of Meiendorf (Germany, environs of Hamburg). Subsequent researches of A. Rust in the adjacent complexes of Stellmoor, Borneck and Poggenwisch enabled to define the main traits, developmental stages and chronology of this culture.

The main artefacts marking the Hamburgian technocomplex are points of 2 types (shouldered and tanged Havelte-type), groovers (Zinken) and end-scrapers of specific types (long-oblong with slightly retouched sides, as well as of Wehlen type – made on flakes and containing a kind of holder). Among finds numerous are burins (oblique truncated and dihedral), borers/awls, truncated blades of various size, notched and combined tools, various retouched blades and flakes. In many complexes stray points of Gravette-Federmesser type occur. As waste material from blank division by microburin technique, microburins are found varying in number by complex. Attributable to the Hamburgian culture are also uniserially barbed harpoons with flattened base made from reindeer bone-antler, as well as osteological finds with traces of the so-called “groove and splinter” processing technique.

Presently most investigators describe the Hamburgian culture as a high-specialized north Madlen Technocomplex. These technocomplexes have much in common, differing mainly in lack of backed bladelets in Hamburgian complexes. Other minor differences originate from variety and quantity of artefacts analyzed in both cultural groups.

Typical settlements of the Hamburgian culture are identified in big areas of North Europe – from North-east France to West Poland. In last decades remarkable increase in number of Hamburgian complexes was observed, along with gradual expansion of the territory northwards (Denmark, South Sweden, North Poland) and eastwards (East Poland). Worth mentioning are also earlier found single processed reindeer antlers from the former territory of East Prussia, a part of which is dated to the Bølling-Allerød period and attributed to the Hamburgian culture.

Finds of Lithuania. Finds characteristic of the Hamburgian culture occur in the material of 5 settlements and collections from South Lithuania (Fig. 1). This archaeological culture is singled out for the first time in Lithuania.

Most finds attributable to the Hamburgian culture enter the collection of Kašėtos (Varėna district, Kaniava seniūnija), gathered by W. Szukiewicz in environs of this village on the border of 19th and 20th centuries. Finds collected in 5 separate places are intermixed what prevents from identification of their original place. 13 artefacts by thick patina and typological criteria distinguish strikingly from others in the collection. Among them are 2 shouldered points and 1 tanged Havelte-type point, 5 groovers (Zinken), 3 scrapers, 1 borer/awl and 1 broad double truncated blade (Fig. 2).

A complex with finds close to the Hamburgian tradition was identified in another collection as well – Margiai “Island” (Varėna district, Kaniava seniūnija). W. Szukiewicz on border of 19th and 20th centuries accumulated this collection. From other finds of the collection, of interest are those with thick (bluish) patina and typological criteria. At revision of the collection, 10 artefacts were noted, such as 3 tanged Havelte-type points, 2 end scrapers, 2 groovers (Zinken), 1 burin and 2 blades (Fig. 5).

Old age of this complex was confirmed through archaeological researches performed in this place by the author in 1995–1996 and 1999. After investigation of area of 60 sq.m on the central southern part of the hill and of some test pits, it was explicitly established that all found artefacts of the Late Bromme, Ahrensburgian, Swiderian and subsequent cultures do not have such thick white patina. Seemingly, finds of the Hamburgian tradition initially concentrated on a small-diameter field. In the course of later population stages, the site experienced heavy deterioration and finds scattered over larger area.

Other Hamburgian complexes are much poorer in number of finds. One complex contains 3 points from the site Maksimonys 1 (Varėna district, Merkinė ward). Namely in this site such investigators as W. Szukiewicz, K. Jablonskis collected surface finds, afterwards in soviet times explorers and single persons used to come to expeditions. From this object, the Lithuanian National Museum keeps a flint find collection of circa 10 thousand pieces.

Among other finds of the collection 3 points stand out as having thick white (bluish) patina and wind-polished surface. These points differ from other tanged

points by typological aspects, which are closer to analogous artefacts of the Hamburgian tradition than to other Final Palaeolithic technocomplexes. From 3 points found there, 1 is unbroken (or almost unbroken) and 2 others fragmented (Fig. 4).

Apparently, one point found during investigation of site Varėnė 2 (Varėna district, Varėna ward) can be attributed to the Hamburgian culture. The investigator of the site (T. Ostrauskas) attributed it to the Ahrensburgian culture. In the author's opinion, this artefact is more characteristic of the Hamburgian tradition. A greater part of the tang is broken off, so it is hard to say whether it is Havelte-type tanged or shouldered (Fig. 3:4). Besides, in this site another fragment of tip of a similar point was found together with several retouched flakes resembling groover-type artefacts. These artefacts may also be attributed to the Hamburgian tradition. However, investigation of the site just started and no results have been so far published at large.

Several artefacts characteristic of the Hamburgian culture were found in the Ežerynai flint mining-processing site 8 (Alytus district, Raitininkai ward). R. Rimantienė investigated this site in 1964. It was localized in the central part of the monument's eastern border on the flat slope descending westwards, with the area of 33x18 m. Altogether circa 23 000 flint finds came from here. Considering types of points, the investigator R. Rimantienė regarded this complex as chronologically "pure" and attributed it to the so-called Hybridic cultures group (Baltic Magdalenian with Swiderian influence).

To the author's mind, this site is not "pure", either chronologically or culturally, and its finds should be attributed to 2–3 cultures of the Final Paleolithic. Such an assumption can be made basing on great diversity of point types and almost uniform degree of patinization of individual complexes. The site is thrice larger than other sites and outnumbers them in finds by 9–12 times. All that confirms the opinion mentioned above. By the way, other investigators (L. Zalizniak) also declared for cultural inhomogeneity of the site.

Artefacts attributable to the Hamburgian culture may be easily discerned by form, technique of processing and degree of patinization. There are 3 points coated by not thick whitish-bluish patina: one of points is unbroken, 2 others fragmented. Analysis of other goods is aggravated by formerly used imperfect methods of excavation. A fragment of upper part of another point attributable to the Hamburgian tradition is detected in the collection of K. Jablonskis (Fig. 3:1–3).

Remarkable typological-morphological similarities with the Hamburgian complexes may be partially traced in implements of Pamerkinė, Nendriniai, Lankiškės and Lieporiai sites. The fate of these complexes depends on future investigations.

Chronology and stages of the Hamburgian culture. Usually the Hamburgian complexes in North Europe

are dated to the period of Bølling-Older Dryas, and in single cases to the first half of the Allerød period as well. All material of the Hamburgian culture is divided traditionally into 2 chronological-cultural groups. The Classical (early) Group consists of complexes where shouldered points are found. Classical complexes in North Germany (Poggenwisch-Meiendorf-Stellmoor) and West Poland (Olbrachcice 8) are dated by C¹⁴ method to 12700–12200 BP. In addition to shouldered points, typical to these complexes, there are found long-oblong end scrapers with slightly retouched sides, massive groovers (Zinken), numerous combined and double-ended tools. Most artefacts are made on blades (notwithstanding a fair percentage of artefacts made on flakes in some complexes), detached from double-platformed cores by direct percussion with medium hard-soft fabricators (Fig. 6).

The other Havelte Group (late) comprises complexes with tanged points of Havelte type. These complexes, widespread further north from the Classical Group, are mostly found in Netherlands, South Scandinavia. Moreover, in complexes of Havelte Groups, scrapers of Wehlen-type are found (Fig. 7). Such artefacts are in particular specific to the early stage of the Federmesser culture dated to Older Dryas—the first half of Allerød. Certain similarities may be also traced between points of Havelte type and Bromme type. In comparison with the previous stage, the flint reduction technique "softened" visibly: wider used soft percussion, blanks became more regular, more artefacts made on blades. Attempts are being made to date this group typologically to the end of Bølling-Older Dryas. However, the results of radiometric methods from the site Jels 1 (dated to 12400±1600 BP as calendar date by TL method) and the site Oldeholtwolde (Holland) (dated to 11540±270 BP by C¹⁴ method) show a somewhat later period. In the latter site, points of both types occur together. Relying upon these dates, the Havelte Group may be transferred even to the middle of Allerød period and becomes a contemporary of Federmesser and Bromme complexes or even older than the earliest complexes of Bromme. Such late dating of the Havelte Group is in particular typical to sites of Holland and Belgium. Havelte Group assemblages in Denmark and Scania (South Sweden) should be dated likewise.

Speaking about the Hamburgian complexes found in Lithuania, 2 cultural-chronological groups can be singled out in our country as well, same as in North Europe (Germany, Denmark). The oldest one would be represented by complexes with shouldered points. Several such undoubted artefacts are found in Kašėtos (Fig. 2:1–2), absolutely analogous to artefacts from the site Olbrachcice 8 (West Poland) (Fig. 6:9–10). 4 points, found in the Ežerynai flint mining-processing site 8, probably also represent the same stage (Fig. 3:1–3). Certain fragmented artefacts from the site Maksimovys 1 (Fig. 4:1) and the settlement Varėnė 2 (Fig. 3:4) are attributable to this stage likewise, regardless of some features typical to

a later phase (more regular and symmetric artefacts, tang marked on both sides).

More uncertainties arise with the Havelte Group. Presently they are singled out only in western and northern parts of the Hamburgian culture territory. Eastward from the Oder River basin no such complexes were identified heretofore. The reason for this is serious - tanged points of Havelte type are very similar to those of other cultures (Swiderian and Ahrensburgian) by their morphology and technology of making. Formation of tip and tang resembles that of the Ahrensburgian culture, while proportions and flat retouch on reverse of tang tip relate them with the Swiderians. Therefore, it is of extreme difficulty to identify a Havelte Group complex. The author thinks that the late phase in the Lithuanian material may be represented by complexes containing Havelte-type tanged points, found in the Kašėtos collection (Fig. 2:3), Maksimonys 1 (Fig. 4:2-3) and Margiai "Island" (Fig. 5:1-3) sites. First three points are typical artefacts, not differing from their analogues in North Europe, what cannot be said about the complex of Margiai "Island". Though the latter points are tanged and of Havelte type, nevertheless, they clearly have signs characteristic of the Bromme culture. Among them are the efforts to mark the tang symmetrically on both sides (by additional retouch of tang), preserving of a natural tip of the point, retouch pressured mostly from reversal side etc. Furthermore, points are very close in shape to parallel artefacts of the Bromme culture. The similar conclusions may be drawn from analysis of 2 groover-type artefacts found here. They are obviously smaller, more resembling borers/awls. Relying hereupon, the author is of opinion that the complex Margiai "Island" presumably reflects transition from Hamburgian to Bromme culture or "genetic" ties between both cultures, more or less common. The analogous traits may be traced as well to the material from the site Løvenholm (early Bromme culture) presented by Danish investigators.

The data available, regardless of their incoherence, offer a rather well founded possibility to single out finds

of the Hamburgian culture in the territory of Lithuania as well. Hunters-gatherers of the Hamburgian culture happened to wander into the territory of Lithuania through slopes of an already regressing ice-marginal ancient valley of Švenčionėliai-Vilnius-Merkinė-Warsaw-Berlin-Hamburg. Another feasible, but much harder route ran through the southern bank of the Baltic Glacial Lake, now submerged under water at a depth from a couple to a dozen meters. These heretofore not numerous complexes let us hope that in future other settlements of the Hamburgian culture with more abundant artefacts will be identified.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Hamburgian sites in Lithuania: 1 - Kašėtos, 2 - Margiai "Island", 3 - Ežerynai (area 8), 4 - Maksimonys 1, 5 - Varėnė 2.

Fig. 2. Hamburgian implements from the Kašėtos collection: 1-2 - shouldered points, 3 - tanged Havelte point, 4-5 - groovers (Zinken).

Fig. 3. Hamburgian implements from area 8 of the Ežerynai flint mining-processing site (1-3 - shouldered points) and the site Varėnė 2 (4 - fragment of point).

Fig. 4. Hamburgian implements from the site Maksimonys 1: 1 - shouldered point, 2-3 - tanged Havelte points.

Fig. 5. Hamburgian implements from the site Margiai "Island": 1-3 - tanged Havelte points, 4 - end scraper.

Fig. 6. "Classical" Hamburgian assemblage from Olbrachcice 8 (West Poland): 1 - burin, 2-4 - scrapers, 5-8 groovers (Zinken), 9-14 - shouldered points, 15 - segment, 16 - truncated blade. After Burdukiewicz, 1987.

Fig. 7. Late Hamburgian assemblage of Havelte Group from Jels 2 (South Denmark): 1-2 - tanged Havelte points, 3 - Federmesser point, 4 - truncated blade, 5-10 - scrapers, 11 - burin, 12 - perforator, 13-18 - groovers (Zinken). After Holm, Rieck, 1983.

НАХОДКИ ГАМБУРГСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЛИТВЕ

Эгидиус Шатавичюс

Резюме

Введение. Заселение или реколонизация северо-европейских низменностей после отступления Валдайского-неманского ледника в последнее время чаще всего связывается с общинами охотников-собираателей, принадлежащих к гамбургской культуре, в конце позднего ледникового периода широко распространенных в этом регионе. Настоящая статья посвяще-

на анализу наиболее восточного комплекса гамбургской культуры на территории Литвы.

Технокомплекс гамбургской культуры первым выделил Г. Швангес после исследований в 1933-1934 гг. местности Мейендорф (Германия, окрестности Гамбурга). Более поздние исследования А. Руста, проведенные в близлежащих комплексах Штеллмоор,

Борнек и Поггенвиш, позволили определить черты, этапы и хронологию данной культуры.

Основные находки, по которым выделяется технокомплекс гамбургской культуры, это наконечники двух типов («с плечем» и черешковые типа Гавельте), резчики (Zinken) и концевые скребки (длинные-продолговатые со слегка ретушированными боками и типа Велен: на отщепях со своеобразным черешком). Среди находок также много резцов (косоретушных и двугранных срединных), комбинированных орудий, сверл/шил, пластин со скошенным ретушью концом, выемчатых изделий и прочих ретушированных пластин и отщепов. Во многих комплексах обнаружены и единичные острия типа граветт-федермессер. Как отходы микрорезцовой техники обнаружены микрорезцы, количество которых в комплексах весьма неравномерно. К гамбургской культуре следует отнести и односторонние гарпуны с редкорасположенными крупными зубцами и заостренным лопатообразным основанием, изготовленные из костей и рогов северного оленя, также остеологические находки со следами техники обработки, так называемой *groove and splinter*.

В настоящее время, по мнению большинства исследователей, гамбургская культура определяется как северный, узкоспециализированный мадленовский технокомплекс. Между этими комплексами существует большое сходство, их основное различие состоит в том, что в комплексах гамбургской культуры отсутствуют пластины с притупленным краем. Остальные, более мелкие различия, состоят в разнообразии типов и количестве изделий, анализируемых в обеих группах культур.

Типичные поселения гамбургской культуры встречаются на обширных пространствах Северной Европы: от северо-восточной Франции до Западной Польши. В последние десятилетия отмечается заметный рост числа комплексов гамбургской культуры и постепенное расширение ее территории в северном (Дания, Южная Швеция, Северная Польша) и восточном (Восточная Польша) направлениях. Следует упомянуть и ранее обнаруженные единичные находки из обработанных рогов северного оленя на территории бывшей Восточной Пруссии, часть которых также датируется периодом Бёллинга-Аллерёда и отнесена к гамбургской культуре.

Литовские находки. Находки, характерные для гамбургской культуры, обнаружены в материалах пяти поселений и коллекций Южной Литвы (рис. 1). Эта археологическая культура в Литве выделяется впервые.

Наибольшее количество находок, отнесенных к гамбургской культуре, обнаружено в коллекции Кашетос (Варенский рай., староство Каниява), которую в окрестностях деревни собрал В. Шукевич в конце XIX–начале XX вв. Находки собраны в пяти различных пунктах и перемешаны между собой, поэтому невозможно установить первоначальное место обнаружения. В коллекции находится 13 изделий, резко отличающихся от других изделий как по тол-

щине патины, так и по типологическим критериям. Это 2 наконечника «с плечем» и 1 черешковый типа Гавельте, 5 резчиков (Zinken), 3 скребка, 1 сверло/шило и 1 широкая пластина со скошенными ретушью обоими концами (рис. 2).

Комплекс находок, близких гамбургской культуре, идентифицирован и в коллекции Маргю «Сала» (Варенский рай., староство Каниява), также собранной В. Шукевичем в конце XIX–начале XX вв. Нас интересующие находки от других находок, составляющих эту коллекцию, отличаются толстой белой (голубоватой) патиной и типологическими критериями. При просмотре коллекции в ней обнаружено 10 следующих находок: 3 черешковых наконечника типа Гавельте, 2 концевых скребка, 2 резчика (Zinken), 1 резец и 2 пластины (рис. 5).

Раннее происхождение этого комплекса подтверждают результаты археологических исследований, проведенных автором в 1995–1996 и 1999 гг. Исследование площади в 60 м² на южной стороне центральной части холма и нескольких шурфов ясно показало, что на всех находках броммесской, аренбургской, свидерской и более поздних культур такая толстая белая патина отсутствует. Кажется, находки гамбургской культуры сначала были сконцентрированы только на небольшой площадке, которая была сильно повреждена во время более поздних этапов заселения, а находки разбросаны на большей площади.

Количество находок в других комплексах гамбургской культуры намного меньше. Один из таких комплексов – это 3 наконечника из поселения Максимолис 1 (Варенский рай., староство Мяркине). Поверхностные находки в этом поселении собирали В. Шукевич, К. Яблонскис, различные разведывательные экспедиции, организованные в советское время, отдельные лица. В настоящее время в Литовском национальном музее хранится коллекция кремневых находок, обнаруженных на этом объекте, составляющая около 10 тыс. единиц.

Их других находок коллекции ярко отличаются 3 наконечника с толстой белой (голубоватой) патиной и ветром отполированной поверхностью. От других черешковых наконечников они отличаются и по типологическим признакам, более близким аналогичным изделиям гамбургской культуры, чем другим технокомплексам финального палеолита. Из 3 здесь найденных наконечников один сохранился полностью (или почти полностью), остальных два – в фрагментах (рис. 4).

Возможно, что к гамбургской культуре следует отнести наконечник, найденный при исследовании поселения Варене 2 (Варенский рай. и староство), Исследователь этого поселения (Т. Остраускас) его отнес к аренбургской культуре. На наш взгляд, эта находка более характерна для гамбургской культуры. Большая часть черешка наконечника обломана, поэтому в настоящее время нельзя определить какого рода был наконечник: черешковый типа Гавельте или «с плечем» (рис. 3:4). Кроме того, в этом посе-

лении обнаружен фрагмент верхней части еще одного похожего наконечника и несколько ретушированных пластин, напоминающих изделия типа резчиков (Zinken). Они также могут быть причислены к технокомплексу гамбургской культуры. Однако исследование этого поселения только началось, а его результаты широко не опубликованы.

Несколько изделий, характерных для гамбургской культуры, найдено на 8 площадке мастерских обработки кремня в Эжяринай (Алитусский рай., старство Райтининкай). Эту площадку в 1964 г. исследовала Р. Римантене. Она была локализована на восточном крае центральной части памятника, на плоском, в сторону запада спускающемся склоне и занимала площадь 33x18 м. На ней обнаружено всего 23 000 кремневых находок. Исходя из типов наконечников, исследователь этот комплекс сочла хронологически «чистым» и отнесла его к так называемой гибридной группе культур (прибалтийский мадлен со свидерским влиянием).

На наш взгляд, эта площадка не является «чистой» как в хронологическом, так и в культурном отношении, а находки принадлежат к 2–3 культурам финального палеолита. На это указывает большое разнообразие типов наконечников и почти одинаковая степень патинизации отдельных комплексов. Об этом также свидетельствует величина площадки, в три раза превышающая величину других площадок, и явно слишком большое количество обнаруженных находок, в 9–12 раз превышающее число находок на других площадках. Кстати, культурную неоднородность этой площадки отмечают и другие исследователи (Л. Зализняк).

Изделия, относимые к гамбургской культуре, явно отличаются от других изделий по форме, технике обработки и степени патинизации. Это 3 наконечника, покрытые тонкой бело-голубой патинной, один из них сохранился в целостности, а 2 – в фрагментах. Из-за несовершенной техники раскопок анализ остального инвентаря представляет трудность. Фрагмент верхней части еще одного наконечника, найденного на этой площадке и относимого к гамбургской культуре, обнаружен в коллекции К. Яблонскиса (рис. 3:1–3).

Явные типологические и морфологические сходства с комплексами поздней гамбургской культуры отчасти выявлены в инвентаре поселений Памяркине, Няндриной, Ланкишес и Лепорай. Однако дальнейшая судьба этих комплексов зависит от будущих исследований.

Хронология и этапы гамбургской культуры. Обычно комплексы гамбургской культуры в Северной Европе датируются периодами Бёллинг–Средний Дриас, а в отдельных случаях – и первой половиной Аллерёда. Весь материал гамбургской культуры традиционно распределяется на 2 хронологически-культурные группы. Первую – классическую (раннюю) группу – составляют комплексы, в которых обнаружены наконечники «с плечем» (Kerbspitzen). «Классические» комплексы в Северной Германии (Поггенвиш–Мейендорф–Штеллмоор) и Западной

Польше (Ольбрахцице–8) методом С14 датируются 12700–12200 ВР. Для этих комплексов кроме наконечников «с плечем» характерны длинные–продолговатые концевые скребки (часто с расширяющимся лезвием и с ретушью по бокам), крупные резчики (Zinken), большое число комбинированных и двухконцевых изделий. Большинство изделий изготовлено из пластин (хотя в отдельных комплексах высокий процент изготовлен из отщепов), которые чаще всего отделялись от двухплощадочных нуклеусов техникой прямого удара с использованием полутвердого мягкого отбойника (рис. 6).

Вторую – Гавельте (позднюю) группу – составляют комплексы с черешковыми наконечниками типа Гавельте. Эти комплексы распространены севернее «классической» группы, наиболее часто они встречаются в Нидерландах, Южной Скандинавии. Кроме того, в комплексах группы Гавельте встречаются скребки типа Велен (рис. 7). Такие изделия характерны для раннего этапа федермессерской культуры, датируемой Средним Дриасом–первой половиной Аллерёда. Существует некоторое сходство между наконечниками типа Гавельте и Бромме. По сравнению с предыдущим этапом, заметно «смягчается» техника обработки кремня: более широко применяется мягкий скол, заготовки принимают более правильную форму, больше изделий производится из пластин. Типологически эту группу пытаются датировать концом Бёллинга–Средним Дриасом. Однако радиометрические методы, примененные для поселений Елс 1 (методом TL датируется 12400±1600 ВР (это календарная дата)) и Олдегольвольде (Голландия) (методом С14 датируется 11540±270 ВР), показывают более поздний период. В последнем поселении наконечники обоих типов обнаружены вместе. На основе этих дат группа Гавельте относится даже к середине Аллерёда и является одновременно с комплексами Федермессер и Бромме, или даже поздней, чем наиболее ранние комплексы Бромме. Подобная поздняя датировка группы Гавельте особенно характерна для поселений Голландии и Бельгии. Подобным образом датируются комплексы гамбургской культуры типа Гавельте в Дании и Скании (Южная Швеция).

Говоря о комплексах гамбургской культуры, обнаруженных в Литве, можно утверждать, что как и в Северной Европе (Германия, Дания), так и в нашей стране, можно выделить 2 культурно-хронологических группы. Наиболее раннюю представляют комплексы, в которых встречаются наконечники «с плечем». Пара таких не вызывающих сомнения изделий обнаружена в Кашетос (рис. 2:1–2), они совершенно аналогичны изделиям из поселения Ольбрахцице 8 (Западная Польша) (рис. 6:9–10). Возможно, что данный этап представляют и 4 наконечника, обнаруженные на 8-ой площадке кремневых мастерских в Эжяринай (рис. 3:1–3). Также вероятно, что к этому этапу относятся некоторые фрагменты изделий из поселения Максимоис 1 (рис. 4:1) и наконечник из поселения Варене 2

(рис. 3:4), хотя в них можно заметить признаки, характерные для более поздней фазы (изделия более правильной формы, более симметричны, черешок выделяется по обоим краям).

Больше неясностей возникает в связи с комплексами этапа Гавельте. В настоящее время они выделены только в западной и северной части территории гамбургской культуры. На восток от бассейна Одера эти комплексы до сих пор не были выделены и для этого существует серьезная причина: черешковые наконечники типа Гавельте по своей морфологии и технологии производства очень похожи на черешковые наконечники других культур (свидерской и аренсбургской). С аренсбургской их объединяет похожий скос верхней части наконечника и способ формирования черешка (противолежащая ретушь), а со свидерской – пропорции изделия и плоская ретушь на реверсе конца черешка. Поэтому выделение комплексов типа Гавельте является особо трудной задачей. На наш взгляд, в литовском материале позднюю фазу могут представлять комплексы с черешковыми наконечниками типа Гавельте, несколько которых обнаружено в коллекции Кашетос (рис. 2:3) и в поселении Максимолис 1 (рис. 4:2–3), а остальные – в поселении Маргю «Сала» (рис. 5:1–3). Первых три наконечника – это типичные изделия, ничем не отличающиеся от аналогов Северной Европы, чего нельзя сказать о комплексе Маргю «Сала». Хотя здесь наконечники и являются черешковыми типа Гавельте, однако в них явно отражаются признаки, характерные и для культуры Бромме, а именно: попытка по обоим краям заготовки симметрично выделить черешок (дополнительная ретушевка черешка), оставлена натуральная неретушированная верхняя часть наконечника, ретушь чаще всего наносилась со стороны брюшка и т.п. Кроме того, сами наконечники по своей форме близки подобным изделиям культуры Бромме. Похожие выводы можно сделать, анализируя здесь найденные 2 изделия типа резчиков (Zinken): они явно мельче и более похожи на сверла/шила. Опираясь на это, считаю, что комплекс Маргю «Сала», возможно, отражает переходный этап от гамбургской культуры к культуре Бромме, или более менее общие «генетические» связи обеих культур. Похожие черты наблюдаются и в материале датских исследователей из поселения Ловенгольм (ранняя культура Бромме).

Данные, которыми располагаем в настоящее время, несмотря на их разрозненность, все же позволяют обоснованно выделить находки гамбургской культуры и на территории Литвы. Охотники гамбургской культуры, возможно, забрели на территорию Литвы, кочуя по окраинам старой долины Швенчионеляй–Вильнюс–Мяркине–Варшава–Берлин–Гамбург. Другой вероятный, но более трудный путь, простирался по южному берегу Балтийского ледникового озера, которое в настоящее время находится на глубине нескольких метров. Эти, пока немногочисленные комплексы, позволяют надеяться, что в будущем будут обнаружены поселения гамбургской культуры с более обильными находками.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Рис. 1. Места находок изделий гамбургской культуры в Литве.

Рис. 2. Находки гамбургской культуры из коллекции Кашетай: 1–2 – наконечники «с плечем», 3 – черешковый наконечник типа Гавельте, 4–5 – резчики (Zinken).

Рис. 3. Находки гамбургской культуры из 8 площадок кремневых мастерских в Эжяриной (1–3 – наконечники «с плечем») и поселения Варене 2 (4 – фрагмент наконечника).

Рис. 4. Находки гамбургской культуры из поселения Максимолис: 1 – наконечник «с плечем», 2–3 – черешковые наконечники типа Гавельте.

Рис. 5. Находки гамбургской культуры из поселения Маргю «Сала»: 1–3 – черешковые наконечники типа Гавельте, 4 – скребок.

Рис. 6. Находки «классического» этапа гамбургской культуры из поселения Ольбрахцице 8 (Западная Польша): 1 – резец, 2–4 – скребки, 5–8 – резчики (Zinken), 9–14 – наконечники «с плечем», 15 – сегмент, 16 – пластина со скошенным ретушью концом. По: Burdukiewicz, 1987.

Рис. 7. Находки гамбургской культуры этапа Гавельте из поселения Елс 2 (Южная Дания): 1–2 – черешковые наконечники типа Гавельте, 3 – острие типа федермессер, 4 – пластина со скошенным ретушью концом, 5–10 – скребки, 11 – резец, 12 – перфоратор, 13–18 – резчики (Zinken). По: Holm, Rieck, 1983.